

Mislav Gabelica

(Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb)

FRANKOVCI U POŽEŠKOJ ŽUPANIJI UOČI PRVOGA SVJETSKOG RATA

UDK 329:94(497.5)“1906/1914“

Pregledni rad

Primljeno: 30. 11. 2015.

U ovom članku autor je pokušao rekonstruirati gdje su bila uporišta i kakva je bila društvena struktura frankovaca, odnosno pristaša Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava, Stranke prava) na prostoru Požeške županije u razdoblju od 1906. godine, kada ta stranka počinje prodirati u tu županiju, do 1914. godine, kada izbijanjem ratnog sukoba zamire politička aktivnost u banskoj Hrvatskoj.

Ključne riječi: frankovci, Požeška županija, Židovi, radnici

Uvod

Frankovcima se kolokvijalno nazivalo pripadnike Čiste stranke prava, političke stranke nastale 1895. godine odvajanjem grupe političara od matične Stranke prava pod vodstvom Josipa Franka, po komu su stranačke pristaše i dobile ime.¹ Čista stranka prava od 1904. godine nosi naziv Starčevićeva hrvatska stranka prava, a od 1910. godine, nakon fuzije s grupom katolički orijentiranih političara koji su se okupljali oko lista *Hrvatstvo*, naziva se Strankom prava. Osnovna karakteristika ove stranke, po čemu se ona razlikovala od svih drugih hrvatskih političkih stranaka svoga vremena, bila je borba protiv jugoslavenske nacionalno-političke ideje i njezinih nositelja, zbog čega je na ideološkoj razini negirala postojanje srpskoga naroda na prostoru hrvatskih zemalja, a u praktičnom radu pobijala je politiku hrvatsko-srpske sloge, odnosno bilo kakav oblik političke suradnje sa srpskim strankama u banskoj Hrvatskoj koja bi imala za posljedicu davanje nacionalnih koncesija Srbima u banskoj Hrvatskoj i hrvatskim zemljama.² Praćenjem širenja ove stranke i

¹ O raskolu u Stranci prava i nastanku Čiste stranke prava vidi: Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.* (Zagreb 2001.), 57.-69.

² O tomu vidi: Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 145.-149.

njezinog djelovanja po banskoj Hrvatskoj, možemo pratiti onodobnu zastupljenost hrvatske nacionalno-političke misli među Hrvatima i odgovoriti na pitanje koji su društveni čimbenici bili nosioci te misli u pojedinim dijelovima banske Hrvatske.

Dio banske Hrvatske kojim se ovaj rad bavi je Požeška županija. Banska Hrvatska je prema posljednjem teritorijalno-političkom ustroju, provedenom 1886. godine, bila podijeljena na osam županija: Ličko-krbavsku, Modruško-riječku, Zagrebačku, Varaždinsku, Bjelovarsko-križevačku, Požešku, Virovitičku i Srijemsku. Prema tom zakonu, županije su se dijelile na upravne kotare, a ovi na upravne općine. Izvan županijskog sustava nalazio se 21 grad, prema zakonu o ustroju gradskih općina iz 1881. godine izravno podređen središnjoj vladi u Zagrebu. Donošenjem posljednjeg zakona o ustroju gradskih općina u banskoj Hrvatskoj, 1895. godine, izvan županijskog sustava ostala su samo četiri najveća i najznačajnija grada: Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun, dok se 13 gradova u rangu kotara podredilo županijama, a 4 grada u rangu općine kotarima.³ Prema tom teritorijalno-političkom ustroju, u Požeškoj županiji su se nalazili kotari sa sjedištem u Daruvaru, Pakracu, Požegi, Novskoj, Novoj Gradišci i Brodu na Savi te gradovi u rangu kotara: Brod na Savi i Požega.⁴

U banskoj Hrvatskoj je od početaka oblikovanja predstavničke vladavine, sredinom 19. stoljeća, pa sve do raspada Monarhije u izborima za hrvatski Sabor važio većinski izborni sustav,⁵ prema kojemu je banska Hrvatska bila podijeljena na velik broj relativno malih izbornih jedinica, u kojima se većinom glasova u toj izornoj jedinici birao po jedan zastupnik u predstavničko tijelo.⁶ Pretposljednja i najdugovječnija podjela izbornih jedinica u banskoj Hrvatskoj temeljila se na izbornom zakonu iz 1888. godine, donesenom za vladavine bana Károlya Khuen-Héderváryja, te je važila do uoči raspada Mo-

³ Božena Vranješ-Šoljan, "Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)", u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević (Zagreb 1996.), 108.-110.; Dalibor Čepulo, "Položaj i ustroj hrvatskih gradova prema Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1881. godine", *Hrvatska javna uprava*, god. 2., br. 1. (Zagreb 2000.), 117.

⁴ O upravnim općinama koje su pripadale pojedinim upravnim kotarima Požeške županije vidi: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb 1914.), 236.-271.

⁵ O izbornom zakonodavstvu u Hrvatskoj od 1848. do 1875. vidi: Dalibor Čepulo, "Izborna reforma u Hrvatskoj 1875.-liberalizam, antidemokratizam i hrvatska autonomija", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 52., br. 3-4. (Zagreb 2002.), 669.-691. O izbornom zakonu iz 1881. vidi: Jasna Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.* (Zagreb 2009.), 106.-112. O izbornom zakonu iz 1888. vidi: Nives Rumenjak, *Srpski zastupnici u banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.* (Zagreb 2003.), 165.-172.

⁶ O vrstama izbornih sustava vidi: Žarko Puhovski, "Izbori", u: *Leksikon temeljnih pojmova politike. Abeceda demokracije*, ur. Ivan Prpić i dr. (Zagreb 1990.), 101.-106.

narhije.⁷ Prema tom izbornom zakonu banska Hrvatska je bila podijeljena na 88 (s Rijekom 90) izbornih kotara, koji su slali po jednog zastupnika u hrvatski Sabor. Granice izbornih kotara poštivale su županijske granice, ali se izborni kotari nisu podudarali s upravnim kotarima. Unutar Požeške županije bilo je osam izbornih kotara, sa sjedištima u Brodu, Daruvaru, Garčinu, Novoj Gradišci, Novskoj, Pakracu, Požegi i Vilić Selu.⁸

U dosadašnjoj se historiografiji o frankovcima u Požeškoj županiji pisalo u sklopu širih društvenih, gospodarskih ili političkih tema, pri čemu najviše podataka imamo o frankovcima u Slavonskom Brodu.⁹ Manje podataka imamo o frankovcima u Pakracu,¹⁰ još manje o frankovcima u Novoj Gradišci,¹¹ dok o frankovcima u ostalim dijelovima te županije nemamo nikakve podatke. U monografiji o Čistoj stranci prava u razdoblju od 1895. do 1903. godine, Stjepan Matković je između ostaloga pisao i o prodoru frankovaca i njihove politike u Slavoniju. Prema njegovom mišljenju, frankovačka se politika u Slavoniji u prvom razdoblju postojanja stranke svodila na djelovanje pojedinaca, da bi svoju puniju afirmaciju doživjela nakon 1905. godine u borbi s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Iz prvog razdoblja Matković je spomenuo djelovanje nekolicine frankovaca u novogradiškom kotaru, gdje je najistaknutija osoba bio Ivan Zatluka, a iz drugog razdoblja spomenuo je dva snaž-

⁷ Posljednja podjela izbornih kotara provedena je izbornim zakonom koji je hrvatski Sabor usvojio u prosincu 1917. godine, no koji je stupio na snagu tek u rujnu 1918. godine. Ovim je zakonom uvedeno opće pravo glasa, a zemlja je podijeljena na 120 izbornih kotara (s Rijekom 122). O saborskoj raspravi o ovoj zakonskoj osnovi iz prosinca 1917. godine vidi: Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi* (Zagreb 1989.), 149.-152. O sadržaju navedenog izbornog zakona vidi: *Prilog 187. k Stenografskim zapisnicima sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1913.-1918.*

⁸ O teritorijalnoj strukturi izbornih kotara vidi: Hrvatski državni arhiv (HDA), Predsjedništvo zemaljske vlade (PrZV), kutija 773., sv. 6-1/A, br. 3526/1910.

⁹ Mato Artuković, "Stranka prava u političkom životu Broda koncem 19. stoljeća", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, god. 19 (1982.), br. 1., 1.-19.; M. Artuković, "Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.", u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu* (Slavonski Brod 2000.), 309.-341.; Stribor Uzelac Schwendemann, Milan Kerdić i "Posavska Hrvatska" (Slavonski Brod 2007.), 14.-17.; Stribor Uzelac Schwendemann, "Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brodu", u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (Zagreb 1998.), 392.-405.; Ljiljana Dobrovšak, "Prva konferencija Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji", *Scrinia Slavonica* 6 (2006.), 234.-266.; Ivan Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.* (Slavonski Brod 1976.).

¹⁰ Duško Kliček, *Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika* (Pakrac 1997.), 61.; Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine* (Slavonski Brod 2004.), 308.-313.

¹¹ Rudolf Horvat, "Nova Gradiška", *Slavonija I i II.*, pretisak iz 1936., prir. Mira Kolar Dimitrijević (Vinkovci 1994.), 229.-242.

na frankovačka uporišta u Požeškoj županiji: grad Brod i trgovište Pakrac, u kojima su frankovci početkom 20. stoljeća ostvarili političku i gospodarsku dominaciju.¹²

Ovaj rad obuhvaća razdoblje od 1904. godine, kada počinje prodor Čiste stranke prava u tri slavonske županije: Požešku, Virovitičku i Srijemsku, do 1914. godine, kada s izbijanjem svjetskoga rata zamiru stranačke aktivnosti u Hrvatskoj. Neposredno nakon pravaškoga raskola iz 1895. godine većina pravaša pristala je uz matičnu Stranku prava, dok je Čista stranka prava prvo vrijeme svoga postojanja imala pristaše u Zagrebu i njegovoj široj okolici te većem dijelu Ličko-krbavske županije,¹³ gdje su svi lokalni pravaški klubovi osim onoga u Gospiću nakon raskola poduprli Čistu stranku prava.¹⁴ U prvo vrijeme svoga postojanja Čista stranka prava je u većoj mjeri funkcionirala kao parlamentarna frakcija nego kao organizirana stranka.¹⁵ Potpunom ustroju njezine organizacije i prodoru u ostale dijelove banske Hrvatske ključnu prepreku postavila je banska naredba od 9. travnja 1897. godine,¹⁶ kojom je bilo zabranjeno osnivanje i djelovanje svih stranačkih organizacija („mjestnih klubova“, „zborova stranke“ i „glavnih odbora“) osim saborskih klubova.¹⁷ Zabrana ustroja i djelovanja stranačkih organizacija trajala je sve do Khuenovog odlaska s banskog položaja, u lipnju 1903. godine, kada sve političke stranke u Hrvatskoj počinju (nanovo) ustrojavati svoje središnje i lokalne organizacije.¹⁸

Čista stranka prava ni tada nije u potpunosti ustrojila svoju organizaciju, jer su od ožujka 1903. godine trajali pregovori njezinih predstavnika s predstavnicima Hrvatske stranke prava oko pristupanja Čiste stranke prava toj stranci.¹⁹ Frankovci su iskreno težili sjedinjenju s Hrvatskom strankom prava, nadajući se da će zadobiti prevlast unutar te stranke, te je na glavnoj stranačkoj skupštini od 11. listopada 1903. godine Čista stranka prava prihvatila ime Hrvatske stranke prava i zaključila provesti fuziju. Međutim, središnji odbor Hrvatske stranke prava, u kojem su prevladali čimbenici koji su težili slozi sa

¹² Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 289.-291.

¹³ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 241.-289.

¹⁴ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 275.

¹⁵ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 189.-191.

¹⁶ Ivan Zatluka, „Organizacija Starčevićanaca“, *Hrvatska zastava* (Zagreb), br. 31., 21. srpnja 1904., 3.-4.

¹⁷ „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 9. travnja 1897.“ i „Naredba o klubovima“, *Narodne novine* (Zagreb), 14. travnja 1897., 1.

¹⁸ *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, sv. I. (Zagreb 1909.), 32., 35.-36., 64., 73., 101.-102.

¹⁹ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 160.-163.

srpskim strankama u Hrvatskoj, 17. listopada iste godine odbacio je sjedinjenje s Čistom strankom prava.²⁰ Tek tada se Čista stranka prava krenula sama organizirati, pri čemu joj je na ruku išlo razočaranje dijela pristaša Hrvatske stranke prava politikom svoje stranke i njezinim odbijanjem sjedinjenja s Čistom strankom prava.²¹

U prosincu 1903. godine Čista stranka prava (od veljače 1904. godine Starčevićeva hrvatska stranka prava) pokrenula je tjednik namijenjen seljaštvu *Hrvatska zastava*, čiji je jedan od zadataka bio pripremiti prodor frankovačke stranke u mjesta koja do tada nisu pokazivala sklonost frankovcima.²² U srpnju 1904. godine, na glavnoj skupštini Starčevićeve hrvatske stranke prava, prihvaćena su pravila stranačke organizacije, koja je predstavio stranački pristaša iz Krapine, Vuk pl. Kiš. Prema njegovim riječima, Starčevićeva hrvatska stranka prava „nije imala dosele svojih prihvaćenih ustanovah ob organizaciji“, te je, budući da se „broj članova naše stranke povećao i tim proširenjem dobiva stranka širi djelokrug“, bilo potrebno stvoriti stranačku organizaciju.²³ Prema tada prihvaćenim pravilima stranačke organizacije, ustrojen je izvršni odbor kao vrhovni stranački organ koji je bio izravno nadređen mjesnim odborima Starčevićeve hrvatske stranke prava. Mjesni su se odbori mogli ustrojiti u svakom mjestu u kojem žive najmanje „tri odlučna privrženika stranke“, bili su međusobno nezavisni i samostalni, a njihova glavna zadaća bila je omasoviti stranku.²⁴

Frankovci u Brodu i brodskom izbornom kotaru

Navedeno nezadovoljstvo dijela pristaša Hrvatske stranke prava odbijanjem te stranke da se fuzionira s Čistom strankom prava nije bilo toliko veliko da izazove njihovo masovno osipanje i pristupanje Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava, pa je tijekom 1904. godine jedini mjesni odbor Starčevićeve hrvatske stranke prava u Požeškoj županiji ustrojen u Novoj Gradišci. U svim ostalim dijelovima ove županije mjesni odbori Starčevićeve hrvatske stranke prava osnivani su tek nakon što je koncem 1905. godine Hrvatska stranka prava pristala uz Riječku rezoluciju, čime je priznala hrvatsko-ugarski nagodbeni odnos, te potom pristupila Hrvatsko-srpskoj koaliciji, čime je pristala na naci-

²⁰ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 184.-187.

²¹ Mislav Gabelica, „Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.-1913.)“, *Pilar - Časopis za društvene i humanističke studije*, god. 7. (2012.), br. 14., 42.-47.

²² Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 217.-218.

²³ „Glavna skupština Starčevićeve hrvatske stranke prava“, *Hrvatsko pravo*, br. 2606., 22. srpnja 1904., 1.

²⁴ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 191., 361.-368.

onalne koncesije Srbima u Hrvatskoj.²⁵ Ovu tvrdnju između ostaloga dokazuje primjer Broda i brodske izborne kotara.

U posljednjem desetljeću 19. stoljeća grad Brod i njegova okolica iskristalizirali su se kao jedino pravaško područje u pretežno mađaronskoj Slavoniji.²⁶ Nakon pravaškog raskola 1895. godine klub Stranke prava u gradu Brodu stao je uz matičnu Stranku prava (domovinaše), koja se 1903. godine fuzionirala s Neodvisnom narodnom strankom (obzorašima) u Hrvatsku stranku prava.²⁷ Mada postoji mišljenje da je do prijeloma među brodskim pravašima došlo već nakon stvaranja izborne koalicije domovinaša i obzoraša koncem 1896. godine,²⁸ još je 1903. godine Hrvatska stranka prava u gradu Brodu bila jedinstvena. Koncem listopada te godine brodski pravaši, među kojima su se nalazili budući istaknuti brodski frankovci Stjepan Benčević,²⁹ Šandor Lorsch³⁰ i Tomo Hrženjak te budući istaknuti pristaše Hrvatsko-srpske koalicije Vatroslav Brlić, Zefir Marac i Stjepan pl. Horvat, objavili su zajednički prosvjed protiv zaključka središnjeg odbora Hrvatske stranke prava, kojim je spriječena njezina fuzija s Čistom strankom prava.³¹

Podjela među brodskim pravašima počela je 1904. godine, kada su se na navedenoj glavnoj skupštini Starčevićeve hrvatske stranke prava, održanoj u

²⁵ O Riječkoj rezoluciji vidi: Tereza Ganza-Aras, *Politika "novog kursa" dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića* (Split 1992.), 319.-330. Hrvatsko-srpskoj koaliciji pristupile su Hrvatska stranka prava, Hrvatska pučka napredna stranka, Srpska samostalna stranka, Srpska radikalna stranka i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije. Tijekom 1906. godine iz Koalicije je istupila Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, a tijekom 1907. godine i Srpska radikalna stranka.

²⁶ Artuković, "Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.", 316.-320.

²⁷ Artuković, "Stranka prava u političkom životu Broda krajem 19. stoljeća", 10.-12.

²⁸ Schwendemann, *Milan Kerdić i "Posavska Hrvatska"*, 14.

²⁹ Stjepan Benčević bio je jedan od pionira pravaštva u Brodu. Po struci je bio brijač, a od 1908. godine bio je i vlasnik brodske hotela *K. Janjetu* (kasniji hotel *Central*), koji se nalazio u današnjoj Mesićevoj ulici. Bio je dugogodišnji gradonačelnik Broda, član uprave *Hrvatske eskomptne i mjenjačke banke* te član većine narodnih društava u gradu. Zvonimir Toldi, *Brod na Savi. Dva zlatna doba* (Slavonski Brod 1991.), 160. S. Benčević je bio gradonačelnik Broda od 1. 9. 1909. do 31. 1. 1910., zatim od 20. 6. 1911. do 20. 5. 1915. te naposljetku od 28. 1. 1917. do 30. 7. 1919. Ivanka Cafuta, *Iza bojišnice. Živjeti u Brodu na Savi 1914.-1918.*, katalog izložbe (Slavonski Brod 2014.), 5.

³⁰ Braća Šandor i Willim Lorsch, porijeklom Židovi, također su bili pioniri pravaštva u Brodu. Njihov otac, trgovac kožom Josip Lorsch, paralelno je vodio i knjižaru, koju je nakon smrti ostavio Willimu, dok se Šandor bavio kožarskim poslovima. Schwendemann, "Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brodu", 398.; Schwendemann, *Milan Kerdić i "Posavska Hrvatska"*, 10.-11.; Schwendemann, *Židovski Brod: kulturno povijesne krhotine* (Slavonski Brod 2011.), 53.

³¹ "Proti odloncu sloge", *Hrvatsko pravo*, br. 2385., 24. listopada 1903.

srpnju te godine, pojavila dvojica brodskih pravaša, Stjepan Benčević i Šandor Lorsch. Mada su na skupštinu došli kao promatrači,³² pokazalo se da je njihov dolazak bio više od iskazivanja simpatija prema Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava, jer je Stjepan Benčević na toj skupštini izabran u izvršni odbor Starčevićeve hrvatske stranke prava.³³ Ipak, ni tada nije došlo do potpunog prijeloma među brodskim pravašima. Na izborima za polovicu broskog gradskog zastupstva koji su se održali koncem studenoga 1904. godine, svi brodski pravaši, među kojima je bilo i frankovaca, istupili su na zajedničkoj listi,³⁴ te su i nadalje svi podupirali načelništvo domovinaša Zefira Marca u Brodu.³⁵ U planovima čelništva Starčevićeve hrvatske stranke prava, brodski frankovci su trebali pokrenuti frankovačko organiziranje po čitavoj Slavoniji, no još je u kolovozu 1905. godine frankovac Ilija Abjanić³⁶ konstatirao da se brodski frankovci nisu organizirali te da ne ispunjavaju ulogu frankovačke avangarde u Slavoniji, koja im je bila namijenjena.³⁷

Konačan raskol među brodskim pravašima nastupio je nakon što je Hrvatska stranka prava početkom listopada 1905. godine potpisala Riječku rezoluciju, na što je Starčevićeva hrvatska stranka prava u dijelovima Hrvatske organizirala javne pučke skupštine protiv Riječke rezolucije i njezinih potpisnika.³⁸ Jedna od tih pučkih skupština organizirana je i u Brodu, a dozvolu za njezino održavanje zatražilo je 13 (od 24) gradskih zastupnika te 15 drugih uglednih Brođana.³⁹ Ubrzo po toj skupštini frankovci u Brodu i brodsjoj okolini počeli su se organizirati u zasebne organizacije i samostalno istupati na

³² "Dva dana ili manifestacija pravaške misli", *Hrvatsko pravo*, br. 2602., 18. srpnja 1904., 2.

³³ "Glavna skupština Starčevićeve hrvatske stranke prava", *Hrvatsko pravo*, br. 2607., 23. srpnja 1904., 1.

³⁴ "Izbori u Brodu na Savi", *Narod* (Požega), br. 4., 3. prosinca 1904., 4. Tada su u prvom izborništvu izabrani Zefir Marac, Antun Leskovac, Dragutin Radosavljević, Stjepan pl. Horvat, Vatroslav Brlić i Josip Dotterman. U drugom izborništvu izabrani su Mato Latković, Stjepan Jančiković, Antun Markotić, Šandor Lorsch, Stevo Popović i Andrija Brčić.

³⁵ Zefir Marac bio je načelnik Broda od 1901. do siječnja 1909. godine.

³⁶ O liječniku u Vinkovcima Iliji Abjaniću vidi: Stjepan Matković, "Doprinos proučavanju pravaštva u istočnoj Hrvatskoj: izbori i saborsko zastupanje Ilije Abjanića", *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti* (Zagreb 2011.), 107.-114.

³⁷ Ilija Abjanić, "Organizacija Starčevićeve stranke prava u Posavskoj Hrvatskoj", *Hrvatska zastava* (Zagreb), br. 35., 31. kolovoza 1905., 1.-2.

³⁸ Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907.* (Beograd 1960.), 21.

³⁹ HDA, PrZV, kutija 701., dok 2852/1905. Od gradskih zastupnika, proturezolucionašku skupštinu zatražili su: Stjepan Benčević, Stjepan Jančiković, Andrija Brčić, Antun Leskovac, Angelo D' Elia, Ante Markotić, Josip Švehla, Tomo Hrženjak, postolar Ivan Mesić, Nikola Damjančević, sedlar i remenar Bartol Maričević, Franjo Stano i Šandor Lorsch. Od ostalog građanstva, skupštinu su zatražili: Dane Čavčić, Adolf Kisić, Willim Lorsch, Slavko Ožbolt, Florijan Krušec, Marko Prpić, Šima Šarić, Antun Kosić, Franjo Sekulić, Ivan Novaković,

saborskim, županijskim, gradskim i općinskim izborima. Starčevićeva hrvatska stranka prava je na saborskim izborima održanima u svibnju 1906. godine u Brodu kandidirala odvjetnika u Zagrebu Aleksandra Horvata, koji je u užem izboru izgubio od kandidata Hrvatske stranke prava Vatroslava Brlića.⁴⁰ U kolovozu 1906. godine frankovci su pobijedili kandidate Hrvatske stranke prava na općinskim izborima u Oriovcu,⁴¹ a u rujnu te godine u Oriovcu je ustrojen mjesni odbor Starčevićeve hrvatske stranke prava.⁴² U listopadu 1906. godine ustrojen je mjesni odbor Starčevićeve hrvatske stranke prava u Sibinju,⁴³ a u ožujku 1908. godine ustrojen je frankovački klub u općini Nova Kapela, koja se nalazila u novogradiškom upravnom, ali brodskom izbornom kotaru.⁴⁴ Prema tvrdnji frankovaca, oriovačka, sibirjska i novokapelska općina bile su njihove „neporušive kule“, dok su manje pristaša imali u ostalim vanjskim op-

Dragutin Nikšić, Josip Dittrich, Stjepan Sak, Stipan Marojčić i Matija Vidmović. “Izjave proti riečkom izdajstvu”, *Hrvatska zastava*, br. 42., 19. listopada 1905., 4.

⁴⁰ HDA, PrZV, kutija 774., sv. 6-1a, bb/1910.- izborni zapisnik o izborima narodnih zastupnika 1901.-1910. Horvata su kao svog kandidata predložili ugledni izbornici brodskog izbornog kotara: župnik u Kobašu Stjepan Ferić, Ivan Ferić, Milan pl. Horvat, Jozo Vuković, Pavo Pavić, Stjepan Pavletić, Loiner Škarić, Tomo Hrzenjak, Dragutin Bendaković i Stjepan Jančiković.

⁴¹ “Obćinski izbori u Oriovcu”, *Hrvatska zastava*, br. 34., 23. kolovoza 1906., 6.

⁴² Predsjednik je bio Milan pl. Horvat, tajnik Josip Lovrić, a blagajnik Ivan Sachs. “Starčevićanska organizacija u Oriovcu”, *Hrvatsko pravo*, br. 3246., 13. rujna 1906., 4. Kasnije je za tajnika oriovačkog frankovačkog kluba izabran Mato Gunčević. “Sjajna starčevićanska skupština u Oriovcu”, *Hrvatsko pravo*, br. 3519., 12. kolovoza 1907., 2. Frankovcima je pripadao i oriovački učitelj Ambroz Štampar. HDA, PrZV, kutija 772., br. 2148/1910. Riječ je vjerojatno o ocu liječnika Andrije Štampara.

⁴³ “Organizacija Starčevićeve stranke u brodskom kotaru”, *Hrvatska zastava*, br. 43., 25. listopada 1906., 5.-6. Predsjednik kluba SHSP-a u Sibinju bio je seljak Jozo Šišmanović. “Pisma Hrvatskoj zastavi”, *Hrvatska zastava*, br. 14., 8. travnja 1908., 6. Kasnije se kao “glavni vođa” frankovaca u Sibinju spominje gostioničar Nikola Šantić. “Pobjeda u Brodu”, *Pokret*, 14. svibnja 1910., 1.-2. U Sibinju su frankovci bili i katolički župnik Karlo Pavić te grkokatolički župnik Janko Kalaj. “Izbor narodnog zastupnika 7. svibnja 1910. u Brodu”, *Hrvatsko pravo*, br. 4339., 10. svibnja 1910., 2.-3.

⁴⁴ Za predsjednika ovoga kluba izabran je seljak Marijan Radičević, za potpredsjednika Barta Derjanović, za tajnika kapelski kapelan Ivanko (Janko) Vlašićak, za blagajnika knjigovođa Dragutin Nevečerel. Izabrana su i po dva odbornika za svako od sela novokapelske općine. “Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, br. 3708., 28. ožujka 1908., 1.-2. U Novoj Kapeli frankovcima je pripadao i mjesni župnik Mijo Vukovac. HDA, PrZV, kutija 772., br. 2148/1910. O kapelskom kapelanu Ivanku (Janku) Vlašićaku (Virje, 1879. - Požeški Brestovac, 1935.) vidi: Vladimir Lončarević, „Ivanko Vlašićak i “Vedre hrvatske duše““, *Glas Koncila* (Zagreb), 13. ožujka 2011., 21.; Ilija Pejić, “Ivanko Janko Vlašićak - književno djelo i jezična promišljanja: (Virje 1879.-Brestovac 1935.)”, *Svećenici iz župe Virje rođeni krajem XIX. stoljeća* (Virje 2010.), 58.-81. Nakon Vlašićakovog odlaska iz Nove Kapele na službu u Dubravu kod Ivančića, frankovcem je bio i novi kapelan u Novoj Kapeli, Franjo Matica. “Izbor narodnog zastupnika 7. svibnja 1910. u Brodu”, *Hrvatsko pravo*, br. 4339., 10. svibnja 1910., 2.-3.

činama brodskega izbornog kotara.⁴⁵ Mjesta u kojima su frankovci bili politički snažni bila su mjesta u kojima su oni imali i financijsko uporište. U Oriovcu je od 1903. godine djelovalo novčarsko poduzeće *Prva oriovačka štedionica*, koje je imalo svoje podružnice u Novoj Kapeli i Sibirju, te u Pleternici u požeškom izbornom kotaru, o kojoj će biti riječi kasnije. Ova štedionica i njezine podružnice, oko kojih se okupljala „sitna seoska buržoazija“,⁴⁶ bile su pod frankovačkom kontrolom.⁴⁷

Osvajanjem uporišta u vanjskim općinama brodskega izbornog kotara frankovci su pripremili teren za osvajanje čitavog kotara. Na saborskim izborima održanima u veljači 1908. godine kandidat Starčevićeve hrvatske stranke prava Aleksandar Horvat u brodskega izbornog kotara pobijedio je u prvom krugu.⁴⁸ Usporedo s borbom za osvajanje brodskega izbornog kotara odvijala se borba za osvajanje brodskega gradskog zastupstva. Prema zakonu o ustroju gradskih općina u banskoj Hrvatskoj od 21. lipnja 1895. godine, u izborima za gradsko zastupstvo svaki je grad činio jedan izborni kotar, unutar kojeg su se izbornici četiriju navedenih najznačajnijih gradova, koji su se nalazili izvan županijskog sustava, dijelili na tri izborništva, dok su se izbornici svih ostalih gradova, među kojima su se nalazili gradovi Brod i Požega u Požeškoj županiji, dijelili na dva izborništva. Pravo glasa i pripadnost pojedinom izborništvu ovisili su o količini izravnoga godišnjeg državnog poreza koji je pojedinac plaćao, pri čemu su porezni obveznici koji su plaćali veći iznos poreza pripadali prvom, a oni koji su plaćali manji iznos drugom izborništvu.⁴⁹

⁴⁵ “O izbornoj borbi”, *Hrvatsko pravo*, br. 4330., 28. travnja 1910., 2.

⁴⁶ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 22.

⁴⁷ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 136. Uoči Prvog svjetskoga rata predsjednik uprave štedionice u Oriovcu bio je predsjednik frankovačkog kluba u Oriovcu Milan pl. Horvat, a njezin upravitelj bio je nekadašnji tajnik toga kluba Josip Lovrić. Potpredsjednik uprave bio je Josip Smoljan, a ravnateljstvo su činili jedan od Horvatovih izbornika na izborima iz 1906. godine, kobaški župnik Stjepan Ferić, te Karlo Blažević, Petar Čosić, Antun Margetić, Josip Štimac, jedan od Horvatovih izbornika na izborima iz 1908. godine Stanko Štefančić i Đuro Srbljanin. *Hrvatski kompas: financijski ljetopis za 1913/4. godinu o poslovanju privrednih institucija* (Zagreb 1913.), 232.-233. Knjigovođa u toj štedionici bio je blagajnik novokapelskog frankovačkog kluba Dragutin Nevečerel. “Otvoreno pismo”, *Hrvatsko pravo*, br. 3688, 5. ožujka 1908., 3.

⁴⁸ Artuković, “Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.”, 323.-325. Tom prilikom Horvata su kao svog kandidata predložili ugledni izbornici brodskega izbornog kotara: Stjepan Benčević, Josip Švehla, Josip Lovrić, Stanko Štefančić, Ivanko Vlašićak, Fabijan Bogdanović, Jozo Tišmanović, Antun Bilan, Karlo Agičić i Franjo Knez. HDA, PrZV, kutija 726., sv. 6-1a, dok. 1085.-917./1908.

⁴⁹ *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za godinu 1895.* (Zagreb 1895.), 219.-250. Dok je za izbornike četiriju navedenih najznačajnijih gradova važila fiksna, zakonom utvrđena kvota poreza, koja je utvrđivala pripadnost pojedinom izborništvu, za sve je ostale gradove bilo propisano da godišnje sastavljaju listu svih poreznih

S obzirom na brojnost svoga stanovništva, brodsko gradsko zastupstvo imalo je 24 zastupnika, od kojih je svako od izborništava biralo polovicu zastupnika.

Samostalnom istupu brodskih frankovaca na izbore za brodsko gradsko zastupstvo prethodio je ustroj njihove stranačke organizacije u gradu Brodu. Ova je organizacija ustrojena koncem 1906. godine,⁵⁰ a već u prosincu 1906. godine na naknadnim izborima za dva mjesta u broskom gradskom zastupstvu, koja su ostala ispražnjena zbog bolesti i smrti prethodnih zastupnika, brodski frankovci su prvi puta istupili samostalno na gradskim izborima.⁵¹ Kako bi odgovorio na izazov ustroja nove stranačke organizacije u Brodu, klub Hrvatske stranke prava u Brodu je u ožujku 1907. godine pokrenuo list *Materinska riječ*, kao „glasilo hrvatsko-srpske koalicije“, na što je klub Starčevićeve hrvatske stranke prava u Brodu u kolovozu iste godine preuzeo u Brodu izlazeći list *Brodski tjednik* i nastavio ga izdavati u frankovačkom duhu pod nazivom *Posavska Hrvatska*.⁵² Pokretanje vlastitog lista svjedoči o vrlo visokom stupnju organiziranosti frankovačke organizacije u Brodu.

Ovako organizirana, Starčevićeva hrvatska stranka prava ubrzo je odnijela pobjedu na gradskim izborima. U prosincu 1907. godine u Brodu su održani izbori za polovicu gradskoga zastupstva. Brodski se klub Starčevićeve hrvatske stranke prava u prvom izborništvu nije samostalno kandidirao, nego je dvojicu svojih kandidata, Šimu Šarića i Jakoba Kohna,⁵³ kandidirao na li-

obveznika zajedno s njihovim poreznim davanjima, koja su se zbrajala, a zbroj svih poreznih iznosa dijelio se na dva jednaka dijela. Zatim bi se svaki od ovih dijelova popunjavao pojedinim poreznim obveznicima tako da su manji porezni obveznici popunjavali jedan, a veći porezni obveznici drugi dio ukupne svote uplaćenog poreza.

⁵⁰ U zagrebačkom tisku Starčevićeve hrvatske stranke prava frankovački klub u Brodu prvi se put spominje u siječnju 1907. godine, no pritom se ne navodi kada je taj klub ustrojen. “Izjava”, *Hrvatska zastava*, br. 3., 17. siječnja 1907., 7. Pretpostavljam da je ustrojen nedugo prije ove vijesti u zagrebačkim novinama, dakle koncem 1906. godine. Predsjednik kluba bio je Stjepan Benčević, tajnik Askija Merkadić, a potpredsjednik Tomo Hrženjak. Klupski odbornici su bili: Stjepan Krstić, Dane Čavčić, Šandor Lorschy, Willim Lorschy, Antun Kosić, Stjepan Jančiković, Andrija Brčić, Josip Dittrich, Antun Damjančević, Marko Prpić, Gjuro Leskovac, Florijan Krušac, Mijo Terkal, Rudolf Vilček i Dragutin Gjurčević. Tomo Hrženjak je još 1909. godine bio odbornik frankovačkog kluba u Brodu. Schwendemann, *Milan Kerdić i “Posavska Hrvatska”*, 16. Već 1910. godine Hrženjak je počeo oponirati frankovcima u gradskom zastupstvu. HDA, PrZV, kutija 782., sv. 6-13, dok. 2055-2617/1910. Na izborima za gradsko zastupstvo održanima u svibnju 1911. godine Hrženjak se našao na listi Koalicije. “Sugradjani!”, *Materinska riječ*, br. 197., 21. svibnja 1911., 1.

⁵¹ “Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, br. 3324., 15. prosinca 1906., 2.-3.

⁵² “Pokrajinske vijesti”, *Hrvatsko pravo*, br. 3524., 19. kolovoza 1907., 3.

⁵³ Industrijalac Jakob Kohn, židovskog porijekla, uoči 1. svjetskog rata bio je vlasnik tvornice voćne rakije i veletrgovac žestokim pićima. *Hrvatski kompas*, 622. Bio je dugogodišnji predsjednik Židovske bogoštovne općine u Brodu. Toldi, *Brod na Savi*, 116., 148.; Dobrovšak, “Prva konferencija”, 242.

sti izvanstranačkog građanstva. U drugom izborništvu frankovci su istaknuli vlastitu listu, koja je u cjelosti pobijedila.⁵⁴ Time su frankovci osvojili većinu u gradskom zastupstvu, no još su punu godinu dana podupirali načelnništvo Zefira Marca. Tek koncem 1908. godine frankovačka većina u gradskom zastupstvu izglasala je nepovjerenje načelniku Marcu, na što je u siječnju 1909. godine gradsko zastupstvo raspušteno.⁵⁵ Izbori za cjelovito gradsko zastupstvo održani su u kolovozu 1909. godine i na njima su i u prvom i u drugom izborništvu izabrani isključivo kandidati s dviju frankovačkih lista.⁵⁶ Na prvoj sjednici novog gradskog zastupstva, održanoj 20. kolovoza iste godine, za načelnika Broda jednoglasno je izabran frankovac Stjepan Benčević.⁵⁷

Koalicija se nije mirila s gubitkom Broda i brodske izbornog kotara. Nakon što je početkom 1910. godine ona postala režimskom strankom,⁵⁸ koncem travnja 1910. godine frankovačko brodsko zastupstvo je raspušteno zbog navodno nezakonitog vođenja gradskih poslova,⁵⁹ a gradsku upravu kao vladin povjerenik preuzeo je Rudolf Petrik. Pravi motiv raspuštanja brodske gradskog zastupstva bio je osigurati pobjedu Koalicije na naknadnim izborima u brodske izbornom kotaru, održanima u svibnju iste godine, na kojima je kandidat Koalicije Hinko Hinković uz pomoć režima i pobijedio frankovca Vladimira Prebega.⁶⁰ Koncem prosinca 1910. godine na izborima za novo brodske gradsko zastupstvo u prvom je izborništvu izabrano svih 12 kandidata Koalicije, dok je u drugom izborništvu izabrano svih 12 frankovačkih kan-

⁵⁴ "Gradski izbori u Brodu", *Hrvatsko pravo*, 2. prosinca 1907., 3.; "Gradski izbori u Brodu", *Hrvatsko pravo*, 12. prosinca 1907., 3.

⁵⁵ HDA, PrZV, kutija 3405., dok. 2315./1909.

⁵⁶ Između ostalih izabrani su: S. Benčević, Šandor Lorsch, Antun Kosić, Adolf Kisić, Marko Prpić, Dane Čavčić, Hugo Selinger, Antun Damjančević, Nikola Damjančević, Andrija Brčić, Stjepan Jančiković, Bartol Maričević, Ivan Novaković, Josip Švehla, Josip Dittrich, Jakob Kohn, Vojko A. Pracny, Šima Šarić, Slavko Ožbolt, Josip Dotterman i Ante Leskovac. "Izjava bivšeg gradskog zastupstva u Brodu", *Hrvatsko pravo*, br. 4338., 9. svibnja 1910., 2. Poput Tome Hrženjaka, na izborima za brodske gradsko zastupstvo iz svibnja 1911. godine i Židov Josip Dotterman kandidirao je na listi Hrvatsko-srpske koalicije. "Sugradjani!", *Materinska riječ*, br. 197., 21. svibnja 1911., 1. O židovskoj trgovačkoj i poduzetničkoj obitelji Selinger vidi: Schewendeman, *Židovski Brod*, 40.-42.

⁵⁷ "S. Benčević - gradski načelnik u Brodu", *Hrvatsko pravo*, br. 4125., 21. kolovoza 1909., 5.

⁵⁸ Jaroslav Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. (Zagreb 1968.), 265.-267.

⁵⁹ O optužbama na račun brodske gradskog zastupstva, koje su bile povod njegovom raspuštanju, vidi: HDA, PrZV, kutija 782., sv. 6-13, dok. 2055.-2617./1910.

⁶⁰ Artuković, "Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.", 325.-327. Prema izvješću tajnika hrvatske zemaljske vlade Teodora Bošnjaka od 22. siječnja 1911. godine, "dužnost" vladinog povjerenika Petrika bila je "da svojski poradi oko izborne pobjede kandidata hrvatsko-srpske koalicije, dra. H. Hinkovića prigodom predstojećega izbora narodnoga zastupnika za izborni kotar brodski". HDA, PrZV, kutija 782., dok. 320-336/1911.

didata.⁶¹ Među izabranim frankovcima po prvi puta se našao i bivši zastupnik Starčevićeve hrvatske stranke prava u hrvatskom Saboru, Ivo Elegović,⁶² koji je u rujnu 1908. godine iz Zagreba preselio u Brod, gdje je otvorio odvjetničku pisarnicu.⁶³ Budući da tako ustrojeno gradsko zastupstvo, u kojem ni jedna od oštro suprotstavljenih stranaka nije imala većinu, nije moglo funkcionirati, ono je u ožujku 1911. godine raspušteno.⁶⁴ U svibnju te godine raspisani su novi izbori za cjelokupno brodsko zastupstvo, na kojima su frankovci osvojili 23 mandata, a Koalicija samo jedan.⁶⁵ Ovakav odnos snaga u brodskom gradskom zastupstvu zadržan je do konca Prvoga svjetskoga rata.

Gospodarski utjecaj frankovaca u Brodu rastao je ili opadao usporedo s njihovim političkim utjecajem u Brodu. Početkom 20. stoljeća najjači novčani zavod u Brodu bila je *Hrvatska eskomptna i mjenjačka banka*,⁶⁶ kojom su od njezinog osnutka 1903. godine upravljali brodski pravaši. Nakon raskola među brodskim pravašima u upravnom odboru ove banke nalazili su se i brodski frankovci i brodski pristaše Hrvatske stranke prava, koji su se ovisno o snazi u brodskom gradskom zastupstvu smjenjivali u njezinom vodstvu. Tako se primjerice 1911. godine, prije gradskih izbora na kojima su frankovci povratili svoju dominaciju u gradskom zastupstvu, na čelu uprave ove banke nalazio pristaša Hrvatske stranke prava Koloman Benčević,⁶⁷ da bi već sljedeće godine

⁶¹ "Današnji izbori u Brodu", *Hrvatsko pravo*, br. 4526., 23. prosinca 1910., 3.

⁶² "Gradski izbori u Brodu na Savi", *Hrvatsko pravo*, br. 4527., 24. prosinca 1910., 2. O Ivi Elegoviću vidi: Lovorka Čoralčić i Mladen Švab, "Elegović, Ivo", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4. (Zagreb 1998.), 29.

⁶³ "Viesti iz hrvatskih zemalja", *Hrvatska zastava*, 24. rujna 1908., 6.-7.

⁶⁴ HDA, Unutrašnji odjel zemaljske vlade (UOZV), kutija 3405., dok. 2315/1909.-16102/1911.

⁶⁵ U prvom izborništvu od frankovaca su u prvom krugu izabrani Stjepan Benčević, Šandor Lorsch y i Antun Leskovac. U drugom izborništvu u prvom krugu izabrano je svih 12 frankovaca: Ivo Elegović, A. Damjančević, N. Damjančević, Ivan Deanović ml., S. Jančiković, A. Kisić, A. Kosić, B. Maričević, Ivan Novaković, Slavko Ožbolt, M. Prpić i J. Švehla. "Gradski izbori u Brodu", *Hrvatsko pravo*, 4651., 24. svibnja 1911., 1.-2. Na uže izbore u prvom izborništvu Koalicija nije istupila, te je u zastupstvo ušlo još osam frankovaca. "Pokrajinske viesti", *Hrvatsko pravo*, br. 4654., 29. svibnja 1911., 5. To su bili: trgovac Josip Dittrich, Vujo Friedrich, Jakob Kohn, Matija Kolak, Samuel Kun, Antun Petruhar, Šima Šarić i Eduard Zeich. *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije 1912.* (Zagreb 1912.), 43. O trgovcu i posjedniku Vuji Friedrichu vidi: Toldi, *Brod na Savi*, 184. Židov Samuel Kun (Beč, 1865.-Brod, 1932.), zubar i gradski fizik, uoči svjetskoga rata bio je potpredsjednik Židovske bogoštovne općine u Brodu. *Imenik dostojanstvenika*, 122.; Schwendemann, *Židovski Brod*, 86.

⁶⁶ O ovoj banci vidi: Kolar, "Gospodarski život Broda od 1900. do 1941. godine", 267.-268; Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 135.-136.

⁶⁷ Potpredsjednik uprave bio je frankovac Šandor Lorsch y, dok su članovi upravnog odbora između ostalih bili frankovci Stjepan Benčević i župnik Ante Leskovac te pristaše Hrvatske

za predsjednika uprave bio izabran frankovac Šandor Lorschy.⁶⁸ Neposredno uoči Prvoga svjetskoga rata frankovcima je uspjelo potpuno izbaciti pristaše Hrvatske stranke prava iz uprave *Hrvatske eskomptne i mjenjačke banke*.⁶⁹

Društvena struktura frankovaca u Brodu

Prema stajalištu hrvatske historiografije, Čista stranka prava (Starčevićeva hrvatska stranka prava) bila je stranka koja je na području svoga djelovanja najveći broj pristaša imala među nižim slojevima hrvatskoga građanstva, dok su stranke koje su se 1903. godine udružile u Hrvatsku stranku prava te mađaronska Narodna stranka u većoj mjeri privlačile politički utjecajnije više slojeve hrvatskoga građanstva.⁷⁰ Ovakva slika društvene strukture pristaša Čiste stranke prava većim je dijelom napravljena na primjeru grada Zagreba, gdje je bilo glavno uporište ove stranke. Ova je stranka od svoga nastanka u izborima za zagrebačko gradsko zastupstvo pokušavala osvojiti mandate u sva tri izborništva,⁷¹ no uspjela je osvojiti mandate isključivo u trećem izborništvu, gdje je već 1904. godine držala svih 14 mandata.⁷² Uz izuzetak Ise Kršnjavoga, koji je kao gradski zastupnik izabran u drugom izborništvu 1906. godine ušao u Starčevićevu hrvatsku stranku prava, ova stranka ni do konca Prvoga svjetskoga rata nije uspjela prodrijeti u prvo i drugo zagrebačko izborništvo, pri čemu joj nakon 1910. godine nije pomogla ni fuzija s katolički orijentiranim političarima okupljenima oko lista *Hrvatstvo*, koji su imali pristaše među imućnijim građanstvom. S druge strane, nakon raskola u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava 1908. godine, raskolom stvorena Starčevićeva stranka prava (milinovci) počela je frankovcima otimati mandate u trećem zagrebačkom izborništvu.

Stanje u Brodu odudaralo je od ove opće, zagrebačke slike. Kako je vidljivo iz prethodnog poglavlja, frankovci su od trenutka kada su počeli samo-

stranke prava Vatroslav Brlić i Zefir Marac. "Hrvatska eskomptna i mjenjačka banka. Dioničarsko društvo u Brodu na Savi", *Hrvatsko pravo*, br. 4648., 20. svibnja 1911., 13.

⁶⁸ Potpredsjednik uprave bio je frankovac Vladimir Prebeg, a u upravnom odboru bili su između ostalih Vatroslav Brlić i Zefir Marac. *Hrvatski kompas: financijalni ljetopis za 1913/4. godinu o poslovanju privrednih institucija*, 146.-147.

⁶⁹ "Strančarstvo u banci", *Hrvatski pokret*, br. 61., 3. ožujka 1914., 3.

⁷⁰ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 192.-196.

⁷¹ Prema navedenom zakonu o ustroju gradskih općina od lipnja 1895. godine, u prvo zagrebačko izborništvo spadali su građani koji su plaćali izravni porez veći od 500 forinti (1000 kruna), koji su birali 16 zastupnika. U drugo izborništvo spadali su oni koji su plaćali od 100 do 500 forinti (200 do 1000 kruna) poreza, koji su birali 20 zastupnika. U treće izborništvo spadali su oni koji su plaćali od 5 do 100 forinti (10 do 200 kruna) poreza, koji su birali 14 zastupnika.

⁷² Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 241.-258.

stalno istupati na izborima za brodsko gradsko zastupstvo kao i u Zagrebu bez problema pobjeđivali u drugom izborništvu, gdje je, kako je navedeno, glasovalo manje imućno brodsko građanstvo. No, za razliku od Zagreba, u trenucima kada režim nije radio za njihove protivnike, brodski frankovci su uvjerljivo pobjeđivali i u prvom brodskom izborništvu. Prevagu u prvom izborništvu Starčevićевой hrvatskoj stranci prava donijela je naklonost brodskih Židova, koji su mahom pripadali imućnijem brodskom građanstvu. Prema mišljenju hrvatske historiografije, uzrok ovom političkom opredjeljenju brodskih Židova nalazio se u konkurenciji srpskog i židovskog kapitala, koji su početkom 20. stoljeća činili glavnu privrednu snagu Broda. Ova je konkurencija izazvala političku zategnutost između brodskih Srba i Židova, pri čemu su stranke Hrvatsko-srpske koalicije u Brodu, mada je među njihovim pristašama bilo i Židova, zastupale srpske, protužidovske interese, što je većinu brodskih Židova odvelo Starčevićевой hrvatskoj stranci prava, koja je zastupala protusrpske interese.⁷³

Ono što je pritom bilo karakteristično za Brod, što je izdvajalo Brod od onih dijelova Požeške županije u kojima se također može zabilježiti povezanost Starčevićевой hrvatske stranke prava s imućnijim židovskim građanstvom, a o čemu će kasnije biti riječ, bilo je to što su brodski Židovi bili čvrsto integrirani u brodsku organizaciju te stranke. Naime, oni ne samo da su bili simpatizeri Starčevićевой hrvatske stranke prava, birani na njezinim listama za gradsko zastupstvo, nego su se pojedinci među njima kao aktivni frankovci nalazili u samom vrhu stranačke organizacije. Dapače, financijski neovisni, Židovi su bili ključan oslonac Starčevićевой hrvatskoj stranci prava u Brodu, pa je nakon saborskih izbora iz svibnja 1910. godine, na kojima je u brodskom izbornom kotaru uz pomoć režima pobijedio kandidat Hrvatsko-srpske koalicije, frankovački tisak hvalio nesalomljivost brodskih Židova koji su, za razliku od mnogih čimbenika na koje su frankovci prije izbora računali,⁷⁴ zaista i poklonili svoj glas frankovačkom kandidatu.⁷⁵

⁷³ Dobrovšak, "Prva konferencija", 243., 246.-247., 262.-264.

⁷⁴ Prema *Posavskoj Hrvatskoj*, od 324 glasa, koliko je Vladimir Prebeg osvojio u drugom krugu izbora iz svibnja 1910. godine, njih samo šest bilo je činovničkih, dakle ovisnih o režimu. S druge strane, od 346 glasova, koliko je u drugom krugu osvojio kandidat Koalicije Hinko Hinković, njih čak 113 bilo je činovničkih. Artuković, "Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.", 326. Prema *Hrvatskom pravu*, za Prebega je tada, unatoč nasilju režima, glasovalo sedam činovnika, i to: ravnajući učitelj u Oriovcu Ambroz Štampar, učitelj iz Zagrađa Pačić, ravnatelj više građanske škole u Brodu Lujo Frankl, učitelj u toj školi Tomislav Pracny, sudbeni pristav Josip Mrnjavčić, carinski činovnik Draženović te gradski inženjer Dragutin Žugaj. "Izbor Hinkoviće u Brodu", *Hrvatsko pravo*, br. 4338., 9. svibnja 1910., 1.-2.

⁷⁵ "Izbor narodnog zastupnika 7. svibnja u Brodu", *Hrvatsko pravo*, br. 4339., 10. svibnja 1910., 2.-3.

Jedna od općih karakteristika Starčevićeve hrvatske stranke prava bilo je njezino poklanjanje pažnje radničkom pitanju. Težeći privući sve brojnije radništvo, ova je stranka od svoga nastanka pokušavala pridobiti Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije za svoj nacionalno-politički program, a kada joj to nije uspjelo, u Zagrebu je ustrojila vlastitu radničku organizaciju, Hrvatsku radničku stranku, koja je jedno vrijeme ozbiljno konkurirala Socijaldemokratskoj stranci u privlačenju zagrebačkog radništva.⁷⁶ Tijekom približavanja Starčevićeve hrvatske stranke prava grupi katolički orijentiranih političara okupljenih oko lista *Hrvatstvo*, Hrvatska radnička stranka se 1907. godine fuzionirala s kršćansko-socijalnom radničkom organizacijom koja se tada nalazila pod vodstvom grupe oko *Hrvatstva*, pri čemu je dio frankovačkog radništva nezadovoljnog fuzijom prišao Socijaldemokratskoj stranci, a dio neovisnoj Hrvatskoj radničkoj radikalnoj organizaciji, koju je u prosincu 1907. godine organizirao zagorski plemić Mirko pl. Pisačić.⁷⁷ U narednom razdoblju Starčevićeva hrvatska stranka prava pokušala je oživjeti svoju radničku organizaciju,⁷⁸ no taj je pokušaj završen fuzijom Starčevićeve hrvatske stranke prava s grupom oko *Hrvatstva*, kada kršćansko-socijalna radnička organizacija postaje jedinom radničkom organizacijom nove Stranke prava.

Uz oslonac u nižim slojevima brodskoga građanstva, koji su činili njezinu prirodnu stranačku bazu, te imućnije, židovsko građanstvo, Starčevićeva hrvatska stranka prava od samih je svojih početaka u Brodu imala simpatizere i među radništvom, pa su u demonstracijama u Brodu, održanima 1903. godine za vrijeme narodnog pokreta za hrvatsku financijsku neovisnost, uz socijaldemokratsko radništvo sudjelovali i radnici koje se vezivalo uz pripadnost Čistoj stranci prava.⁷⁹ Osim toga, ova stranka je imala simpatizere i među brodskim radništvom koje je pripadalo socijaldemokratskoj organizaciji. Nakon objavljivanja Riječke rezolucije središnjica Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije poklonila je povjerenje strankama potpisnicama te rezolucije, te je angažirala svoje pristaše u opstruiranju frankovačkih proturezolucionaških skupština.⁸⁰ Uoči navedene proturezolucionaške skupštine u Brodu, koja je, kako je navedeno, predstavljala konačan prijelom među brodskim pravašima, u Brod je stigao čelnik Socijaldemokratske stranke Vitomir Korać, kako bi angažirao brodsku socijaldemokratsku organizaciju u opstrukciji ove skupštine.

⁷⁶ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 226.-241.

⁷⁷ Gabelica, "Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša", 53.

⁷⁸ U travnju 1908. godine ustrojen je frankovački Hrvatski radnički savez. Ova je organizacija objavljivala mjesečnik *Hrvatski radnički glasnik*.

⁷⁹ Kovačević, *Radnički pokret u Slavenskom Brodu 1873.-1914.*, 98.

⁸⁰ Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knjiga prva (Zagreb 1929.), 186.

No, predsjednik te organizacije Rajko Švehla tomu se usprotivio, te je namjeravao angažirati brodske socijaldemokrate na podršci proturezolutionaškoj skupštini. Sukob među brodskim socijaldemokratima zaključen je Švehlinim izbacivanjem iz stranke, nakon čega je on ustrojio usporednu socijaldemokratsku organizaciju u Brodu.⁸¹

Činjenica da je osoba koja je otvoreno podupirala Čistu stranku prava⁸² bila predsjednik jedne socijaldemokratske organizacije u najmanju ruku ukazuje na to da je unutar Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije postojala struja koja nije načelno odbacivala pravaška nacionalno-politička načela, što je u konačnici moglo dovesti do suradnje Starčevićeve hrvatske stranke prava i Socijaldemokratske stranke. Na to ukazuje i sukob unutar Socijaldemokratske stranke koji je izbio u prosincu 1905. godine na III. kongresu te stranke zbog njezinog angažmana u Brodu u korist stranaka potpisnica Riječke rezolucije.⁸³ S ovom se tezom može dovesti u vezu i slučaj jednog od istaknutijih predstavnika Socijaldemokratske stranke u Brodu, Miloša Krpana. Mada se Krpan koncem 1905. godine nalazio među onim brodskim socijaldemokratima koji su pozdravili suradnju svoje stranke s Hrvatsko-srpskom koalicijom,⁸⁴ ubrzo je promijenio mišljenje i 1907. godine istupio iz stranke, između ostaloga i zbog njezinog podupiranja Hrvatsko-srpske koalicije, te je u Brodu ustrojio grupu Nezavisnih socijalista. Nakon istupa, Krpana su iz stranačke središnjice počeli nazivati frankovcem, što nije bilo slučajno, budući da je on tada počeo objavljivati članke u *Posavskoj Hrvatskoj*⁸⁵ te sudjelovati na frankovačkim pučkim skupštinama u Brodu i njegovoj okolici, na kojima je žestoko kritizirao Hrvatsko-srpsku koaliciju.⁸⁶

Mada ni u tisku ni u literaturi nema daljnjih podataka da je početkom 20. stoljeća postojala posebna frankovačka radnička organizacija u Brodu, u literaturi koja se bavi radničkim pokretom u tom gradu koncem 19. i po-

⁸¹ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 147.-150.; Stjepan Matković, "Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće", *Povijesni prilozi*, 15 (1996.), 73.

⁸² Ivan Kovačević tvrdi da se frankovac Rajko Švehla "uvukao" u brodsku socijaldemokratsku organizaciju, nakon čega je postao njezinim predsjednikom, no to ne stoji, jer je Rajko Švehla bio otvoreni frankovac najkasnije od 1904. godine. "Proti odklonu sloge", *Hrvatsko pravo*, br. 2385., 24. listopada 1903., 1.; "Brzoglavi pozdravi skupštini Starčevićanacah", *Hrvatsko pravo*, br. 2608., 25. srpnja 1904., 1.-2.

⁸³ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 152.-153.

⁸⁴ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 149.

⁸⁵ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 173.-179.

⁸⁶ Vidi primjerice: "Sjajna starčevićanska skupština u Oriovcu", *Hrvatsko pravo*, 12. kolovoza 1907., 2.; "Velika starčevićanska skupština u Brodu na Savi", *Hrvatska zastava*, 22. listopada 1908., 4.-5.

četkom 20. stoljeća postoji podatak da je frankovačko radništvo u Brodu od početka 20. stoljeća upravljalo institucijom socijalnog osiguranja u Brodu, brodskom *Okružnom blagajnom*, da bi tek 1913. godine upravu te blagajne od strane radnika preuzelo socijaldemokratsko radništvo.⁸⁷ Budući da su u hrvatskoj historiografiji izbori za upravu zagrebačke *Okružne blagajne*, na kojima su početkom 20. stoljeća konkurirale frankovačka i socijaldemokratska radnička organizacija, definirani kao pokazatelj odnosa snaga između ovih dviju organizacija,⁸⁸ slijedi da je radništvo u Brodu koje je na neki način bilo povezano sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava do 1913. godine bilo brojnije nego socijaldemokratsko.

Frankovci u Pakracu

Djelovanje frankovaca u trgovištu Pakrac zabilježeno je još koncem 19. stoljeća, kada je tamo kao kapelan službovao istaknuti frankovac Juraj Tomac,⁸⁹ koji je 1897. godine zbog prijave lokalnih vlasti da potpiruje sukobe s tamošnjim pravoslavnim stanovništvom po ukazu zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića maknut iz Pakraca.⁹⁰ Mada se u hrvatskoj historiografiji tvrdi da se za Čistu stranku prava „sigurno zna, da je djelovala u Pakracu posljednjih godina 19. stoljeća“, pri čemu se u tom kontekstu osim kapelana Tomca navodi još niz istaknutih Pakračana,⁹¹ prema dostupnim izvorima izvjesno je da je u Pakracu od Tomčeva odlaska pa sve do 1906. godine i dolaska velečasnog Matije Ruka za pakračkog kapelana „spavala domoljubna svijest pravедnika“.⁹²

Do 1906. godine pakrački su Hrvati mahom pristajali uz Hrvatsku stranku prava, te su još na saborskim izborima održanima u svibnju 1906. godine kasniji istaknuti pakrački frankovci odvjetnik Vinko Matijević, župnik Konrad Cerovski i trgovac židovskog podrijetla Marko Mautner, kao ugledni izbornici pakračkog izbornog kotara, za svog kandidata istaknuli člana Hrvatsko-srpske koalicije, Srbina Bogdana Stojanovića.⁹³ Prema izvješću kotarske oblasti u Pakracu, uoči tih izbora u Pakracu su zaredale pouzdaničke skup-

⁸⁷ Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873.-1914.*, 123.-124., 231.-233.

⁸⁸ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 236.-237.

⁸⁹ Juraj Tomac (Molve, 1866. - Vojni Križ, 1930.). Opširnije o Jurju Tomcu vidi: Ivica Miškulin, „Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919.-1923.“, *Croatica Christiana Periodica* 29 (2005.), br. 55., 185.-208.

⁹⁰ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 85.-87., 119.

⁹¹ Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, 308.

⁹² „Javna starčevićanska skupština u Pakracu“, *Moslavački glasnik* (Kutina), 1. svibnja 1907., 3.-4.

⁹³ HDA, PrZV, kutija 774., sv. 6-1a, bb./1910.

štine Hrvatsko-srpske koalicije, koje su organizirali „svećenici jedne i druge vjeroispovjesti“.⁹⁴ Vinko Matijević je kasnije naveo da je tom prilikom nevoljko dao svoj glas Stojanoviću, na što su ga nagovorili pakrački župnik Cerovski i čaglički župnik Josip Šafran, koji su mu govorili da je to „jedini put do sloge“.⁹⁵ Sam Cerovski je kasnije naveo da je, otkako je 1905. godine došao na službu u Pakrac, „prionuo (sam) uz koaliciju i bio (sam) u početku u slozi sa Srbima“, no da se ubrzo odvratio od toga, prateći politički rad Koalicije u Budimpešti, gdje su delegati iz njezinih redova u svojoj deklaraciji „ustanovili pripadnost Hrvatske Mađarskoj“, te kada se na svoje oči uvjerio da politika hrvatsko-srpske sloge u Pakracu ide samo na štetu Hrvata.⁹⁶ Kapelan Matija Ruk, kasniji župnik u Čuntiću, 1909. godine je naveo da je odmah po dolasku u Pakrac 1906. godine ustrojio frankovačku organizaciju. Dotle da je u Pakracu bilo „jako malo starčevićanaca“, a kasnije da su Hrvati „koji su bili u Koaliciji (...) prešli u Čistu stranku prava“, te da je, osim nekoliko izuzetaka, „sad sve što je u Pakracu hrvatsko, u Čistoj stranci prava“.⁹⁷

Politička dominacija frankovaca u trgovištu Pakrac, koja je trajala sve do konca Prvoga svjetskoga rata, započela je u listopadu 1906. godine, kada je pakračko općinsko zastupstvo većinom glasova izabralo Vinka Matijevića za načelnika Pakraca.⁹⁸ Budući da Matijevićev izbor nije bio posljedica novih izbora za pakračko zastupstvo, koji bi promijenili dotadašnji odnos snaga u tom zastupstvu, nego je staro zastupstvo izabralo novog načelnika,⁹⁹ ovaj Matijevićev izbor može se promatrati kao prvu demonstraciju nove politike pakračkih Hrvata, koji su odbacili politiku hrvatsko-srpske sloge, ali i kao prvu demonstraciju nove politike pakračkih Židova, koji su se u hrvatsko-srpskom sukobu priklonili Hrvatima.¹⁰⁰ Naime, trgovina i industrija u Pakracu, kao i u Brodu, početkom 20. stoljeća većim su dijelom bile u rukama Srba i Židova, koji su imali odlučujuću riječ u prvom izborništvu, u kojem su najbogatiji Pakračani birali četvoricu zastupnika za pakračko zastupstvo. Srbi su

⁹⁴ HDA, PrZV, kutija 736., sv. 6-14., 293.-380./1906.

⁹⁵ *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, sv. X. (Zagreb 1909.), 3666.

⁹⁶ *Stenografski zapisnik*, 3733.-3738.

⁹⁷ *Stenografski zapisnik*, 3723.

⁹⁸ „Pakračke prilike“, *Hrvatsko pravo*, br. 3292., 7. studenoga 1906., 1.-2. Matijevićev izbor potvrđen je tek u siječnju 1907. godine, nakon što je odbačen prigovor srpskih zastupnika protiv Matijevićeva izbora. „Pakrački načelnik“, *Hrvatsko pravo*, br. 3342., 9. siječnja 1907., 3.

⁹⁹ Isto je zastupstvo do tada podupiralo Srbina za načelnika. „Pakračke prilike“, *Hrvatsko pravo*, br. 3334., 29. prosinca 1906., 6. Pakračko zastupstvo imalo je mandat tri godine. Sljedeće zastupstvo birano je 1908. godine i mandat mu je istekao 1911. godine. Dakle, ovo je zastupstvo birano 1905. godine.

¹⁰⁰ Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, 310.

do 1906. godine, iako manjina u Pakracu, dominirali u pakračkom zastupstvu i birali načelnika tako što su samostalno osvajali dva mjesta u prvom izborištvu, dogovorom sa Židovima osiguravali su podršku i njihovih zastupnika u tom izborištvu, a dogovorom s Hrvatima dobivali su polovicu od osam zastupničkih mjesta biranih u drugom izborištvu. Prema riječima pakračkog odvjetnika Vinka Matijevića, to se promijenilo s uspostavom sloge između pakračkih Hrvata i Židova.¹⁰¹

Napuštanju politike hrvatsko-srpske sloge pakračkih Hrvata, te priklanjanju pakračkih Židova Hrvatima, što je omogućilo političku dominaciju Starčevićeve hrvatske stranke prava u Pakracu, prethodilo je separiranje pakračkih Srba i njihovo osnivanje vlastitih nacionalnih institucija. Između ostaloga, pakrački su Srbi sudjelovali u upravi najjače novčarske institucije u Pakracu, *Pakračke štedionice*, sve do 1905., kada su osnovali vlastitu novčarsku instituciju, *Srpsku štedionicu*.¹⁰² Od tada je *Pakračka štedionica* postala predstavnicom hrvatsko-židovskog kapitala, politički vezanog za Starčevićevu hrvatsku stranku prava.¹⁰³

U studenome 1906. godine, na sastanku koji je sazvao kapelan Matija Ruk, u Pakracu je ustrojen klub Starčevićeve hrvatske stranke prava, za čijeg je predsjednika izabran češljar Ivan Erb, za potpredsjednika obrtnik Antun Vagner, za tajnika kapelan Matija Ruk, a za blagajnika Antun Štajerhofer. Za trgovište Pakrac odbornici su bili: Mato Kocman, češljar Antun Grčić, Gustav Krkljec i obrtnik Dragutin (Ljubivoj) Turčić. Za mjesto Prekopakra odbornik je bio Dragutin Krcić, za Lipik obrtnik Antun Miškatović, za Badljevinu vlasnik mlina Franjo Karpíšek, a za Španovicu stolar Antun Podobnik.¹⁰⁴

Iako je predsjedao osnivačkim sastankom i okupljenima tumačio program Starčevićeve hrvatske stranke prava, odvjetnik Vinko Matijević nije biran u

¹⁰¹ *Stenografski zapisnik*, 3652., 3667.

¹⁰² Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, 297.-298.

¹⁰³ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 290. Uoči Prvoga svjetskoga rata u upravi te banke sudjelovali su frankovci Stjepan Golubić, Petar Jurišić, Marko Mautner te Vinko Matijević. *Hrvatski kompas*, 252.-253.

¹⁰⁴ "Starčevićanska organizacija u Pakracu", *Hrvatsko pravo*, br. 3304., 21. studenoga 1906., 3. Ubrzo potom u tisku se pojavljuje nešto drugačiji popis odbornika frankovačkog kluba u Pakracu. Uz predsjednika Erba, tajnika Ruka i potpredsjednika Vagnera, u novom se odboru spominju blagajnik Gustav Krka te odbornici obrtnik Josip Wittik, Josip Kotzman, Matija Kotzman i Antun Grčić. "Čestitke dru. Josipu Franku", *Hrvatsko pravo*, br. 3404., 23. ožujka 1907., 1. Podatke o zanimanju nekolicine članova frankovačkog kluba u Pakracu našao sam u onodobnom tisku te u knjizi Duška Klička *Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika*, 54., 56., 58. Za ostale nisam našao podatke, no čini se da ni jedan od navedenih nije pripadao seljačkom staležu, jer su seljaci na osnivačkom sastanku toga kluba imali posebnog predstavnika, Dragutina Krejčija.

odbor frankovačkog kluba u Pakracu.¹⁰⁵ U taj odbor nije bio biran ni župnik Konrad Cerovski, koji je 1909. godine izričito naveo da nije član frankovačkog kluba, iako je sebe i Vinka Matijevića spomenuo kao „vodje od hrvatske stranke“ u Pakracu. Prema Cerovskom, on sam se brinuo za općinske izbore, dok se frankovački klub na čelu s kapelanom Rukom brinuo za saborske izbore.¹⁰⁶ Ukoliko se uzme u obzir da se još koncem 19. stoljeća frankovačko djelovanje kapelana Tomca u Pakracu povezivalo s „kojekavi djetići, obrtni pomoćnici i slični uličnjaci“,¹⁰⁷ čini se da je frankovački klub u Pakracu okupljao samo niže slojeve pakračkog građanstva, dok su viši slojevi, ukoliko su bili na frankovačkim pozicijama, djelovali izvan njega, tim više što, za razliku od Broda, među odbornicima frankovačkog kluba u Pakracu nije bilo Židova, koji su, kako je navedeno, uz Srbe činili pakračku društvenu elitu.

Iako ih nije bilo u odboru frankovačkog kluba u Pakracu, pakrački su Židovi od 1906. godine nadalje nedvojbeno podupirali Starčevićevu hrvatsku stranku prava. Na saborskim izborima održanima u veljači 1908. godine za kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava za pakrački izborni kotar, Vinka Matijevića, između ostalih su glasovali Židovi: ravnatelj bolnice u Pakracu Leon Frank,¹⁰⁸ trgovci Vilim Kohn, Josip Mautner, Marko Mautner, Salamon Mošansker, Heinrich Müller i Jakob Müller te gostioničar Aleksandar Mautner.¹⁰⁹ Na izborima za cjelokupno pakračko zastupstvo održanima u travnju 1908. godine, na kojima su, prema frankovačkom tisku, izabrani „sami pravaši Starčevićanci“, u prvom su izborništvu izabrani Židovi trgovci Ignatz Adler i Marko Mautner te Hrvati ljekarnik Petar Jurišić i „graditelj Golubić“.¹¹⁰ U

¹⁰⁵ Duško Kliček, koji pogrešno navodi da je frankovačka organizacija u Pakracu ustrojena još 1903. godine, navodi i da je nakon Erba predsjednik te organizacije postao odvjetnik Vinko Matijević, što nisam našao u izvorima kojima sam se koristio. Kliček, *Obt kroz povijest Pakraca i Lipika*, 61.

¹⁰⁶ *Stenografski zapisnik*, 3737.

¹⁰⁷ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 86.

¹⁰⁸ U historiografiji se izričito navodi da ravnatelj bolnice u Pakracu Leon Frank nije bio ni u kakvim rodbinskim vezama s frankovačkim vođom Josipom Frankom. Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 289. Međutim, onodobni tisak blizak Hrvatsko-srpskoj koaliciji piše da je ravnatelj pakračke bolnice Leon Frank “sinovac Jozuin”, kako su pogrдно nazivali Josipa Franka. Članak je objavljen u *Malim novinama* 1908. godine, a njegov izrezak nalazi se u: HDA, PrZV, kutija 786., sv. 6-14, dok. 1102/1909.-1127/1910.

¹⁰⁹ Popis izbornika pakračkog izbornog kotara i kako su glasovali na izborima 1908. godine nalazi se u: HDA, PrZV, kutija 726., br. 1085-3339/1908. O trgovini, industriji, novčarstvu, političkom te društvenom životu u Pakracu na prijelazu stoljeća, gdje se spominju navedeni Židovi, vidi: Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, 285.-322.

¹¹⁰ O ljekarniku Petru Jurišiću i graditelju Golubiću vidi: Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, 304.-305. Autorica ovdje navodi da se graditelj, odnosno arhitekt Golubić zvao Ivan. Uz njega, ona u Pakracu spominje i vlasnika ciglane Stjepana Golubića (str. 290.), kojeg navodi kao frankovca (str. 310.). No, prema frankovačkom tisku, graditelj Golubić koji je 1908.

drugom su izborništvu izabrani Židovi trgovci Vilim Kohn i Jakob Müller te Hrvati: odvjetnik Vinko Matijević, župnik Konrad Cerovski, obrtnici Ivan Erb, Antun Vagner, Dragutin (Ljubivoj) Turčić i posjednik Dragutin Franić. Frankovački tisak je posebno istaknuo „da su sugradjani naši Izraelićani kao kod saborskih izbora, kao što i inom svakom zgodom, tako i ovaj put pokazali, da su oduševljeni Hrvati pravaši Starčevićanci“.¹¹¹ Novo je zastupstvo iste godine, na temelju jednoglasnog zaključka, uputilo molbu kotarskoj oblasti u Pakracu da se na tom području „nošenje srpske zastave strogo zabrani“.¹¹²

Frankovačka organizacija u Pakracu je kao i ona u Brodu oko sebe okupljala i radništvo te je i u Pakracu kao i u Brodu zabilježena fluktuacija radnika između socijaldemokratske i frankovačke organizacije, s tom razlikom što je zabilježeno da je ova fluktuacija u Pakracu tekla u suprotnom smjeru od one u Brodu. Naime, 1907. godine u Pakracu je ustrojena socijaldemokratska organizacija, kojoj su iste godine pristupili dotadašnji frankovci bravar Stjepan Kovačić i urar Lujko Šnedorf.¹¹³ U kasnijem, međuratnom razdoblju među istaknutim pakračkim komunistima nalazili su se prijeratni frankovci češljar Antun Grčić te stolar Antun Podobnik.¹¹⁴

Frankovci u novogradiškom i vilićselškom izbornom kotaru

Kako je već navedeno, prvi mjesni odbor Starčevićeve hrvatske stranke prava u Požeškoj županiji uopće ustrojen je još 1904. godine u Novoj Gradišci, te je to bio jedini takav odbor u Požeškoj županiji koji je ustrojen prije konca 1905. godine, kada je Hrvatska stranka prava pristala uz Riječku re-

godine izabran u pakračko zastupstvo zvao se Stjepan. “Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, br. 4685., 8. srpnja 1911., 10.-11. Na popisu izbornika pakračkog izbornog kotara nalazi se samo “poduzetnik” Stjepan Golubić. HDA, PrZV, kutija 726., sv. 6-1a, br. 1085-3339./1908. Dakle, postojao je samo Stjepan Golubić, koji je bio i graditelj i poduzetnik.

¹¹¹ “Izbor općinskog zastupstva u Pakracu”, *Hrvatsko pravo*, br. 3725., 17. travnja 1908., 3.

¹¹² HDA, PrZV, kutija 791., sv. 6-14, br. 76/1910. Do izbivanja rata izbori za pakračko zastupstvo održani su još jednom, koncem lipnja 1911. godine. Tom prilikom u prvom su izborništvu izabrana sva četvorica frankovačkih kandidata: Hrvati župnik Cerovski i ljekarnik Jurišić te Židovi trgovci Ignatz Adler i Marko Mautner, koji je u to vrijeme bio i predsjednik židovske bogoštovne općine u Pakracu. U drugom izborništvu na frankovačkoj listi izabrano je sedam “čistih pravaša i jedan Hrvat izvan stranaka”. Od Židova izabrani su trgovac Vilim Kohn i gostioničar Aleksandar Mautner, a od Hrvata: Mato Kocman, Dragutin (Ljubivoj) Turčić, Antun Vagner, Ivan Erb, Franjo Pavlović i Julio Reitz. “Izbor občinskog vieća u trgu Pakrac”, *Hrvatsko pravo*, br. 4680., 1. srpnja 1911., 6.; “Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, br. 4682., 4. srpnja 1911., 3.; “Naši dopisi”, *Hrvatsko pravo*, br. 4685., 8. srpnja 1911., 10.-11.

¹¹³ Kliček, *Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika*, 61.

¹¹⁴ *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini. Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918.-maj 1945.*, prir. Slavica Hrečkovski i Mile Konjević (Slavonski Brod 1970.), 24., 31., 48., 63., 64.

zoluciju. Ovaj je mjesni odbor ustrojen na pouzdanom sastanku simpatizera Starčevićeve hrvatske stranke prava iz novogradiškoga kotara, koji je sazvao trgovac i poduzetnik Ivan Zatluka.¹¹⁵ Za čelnika ove frankovačke organizacije izabran je tadašnji župnik u Vrblju u općini Rešetari, Stjepan Šalić.¹¹⁶

Šalićev izbor za čelnika novogradiške frankovačke organizacije dao je naslutiti da će se daljnji rad oko ustroja frankovačkih organizacija u novogradiškom kraju u velikoj mjeri odvijati pod vodstvom katoličkog svećenstva. Velečasni Šalić bio je frankovački kandidat na saborskim izborima održanima 1906. godine u novogradiškom izbornom kotaru.¹¹⁷ Dok je bio župnik u Vrblju, Rešetari su bili snažno frankovačko uporište, gdje je na općinskim izborima održanima u siječnju 1907. godine gotovo u cijelosti pobijedila frankovačka lista.¹¹⁸ Kada je 1908. godine premješten za župnika u Staro Petrovo Selo,¹¹⁹ tamošnja je kotarska oblast ocijenila da je „koalicija u Starom Petrovom selu izgubila tlo“, jer su njezine brojne pristase u toj općini prišle frankovcima.¹²⁰ Uz velečasnog Šalića, najistaknutiji frankovac u novogradiškom kraju bio je novogradiški župnik Petar Pavišić.¹²¹ Velečasni Pavišić sudjelovao je u svim izbornim aktivnostima Starčevićeve hrvatske stranke prava u novogradiškom izbornom kotaru,¹²² te je s velečasnim Šalićem ustrojivao frankovačke organizacije u novogradiškom kotaru.¹²³ Uz župnike Šalića i Pavišića, istaknuti

¹¹⁵ Zatluka je rođen 1864. godine u Zagrebu, no odrastao je u Podravini. Kao mladić je pristupio Stranci prava te se 1884. godine istaknuo kao agitator pravaškog kandidata, plešivičkog župnika Stjepana Kućasa, na izborima za hrvatski Sabor u jaskanskom izbornom kotaru. U Novoj Gradišci se nastanio 1893. godine. Nakon pravaškog raskola iz 1895. godine “bez dugog premišljanja” pristupio je Čistoj stranci prava. “Dvadesetipetogodišnjica rodoljubnog rada narodnog zastupnika Ivana Zatluka”, *Hrvatska zastava*, br. 38., 23. rujna 1909., 2.-3.

¹¹⁶ “Organizacija Starčevićanaca”, *Hrvatska zastava*, 21. srpnja 1904., 3.-4.

¹¹⁷ “Domaće vijesti”, *Glasnik županije požeške*, 5. svibnja 1906., 2.

¹¹⁸ “Starčevićanske pobjede”, *Hrvatska zastava*, 7. veljače 1907., 2.-3. U samom Vrblju frankovačka organizacija ustrojena je u travnju 1908. godine. Njezin predsjednik bio je Mijo Kulundžić, potpredsjednik Mato Abijanac, tajnik Karlo Vlaović, a blagajnik župnik Šalić. “Starčevićanska organizacija u Vrblju”, *Hrvatsko pravo*, br. 3717., 8. travnja 1908., 2.

¹¹⁹ Stjepan Šalić (Petrijna, 1862. - Staro Petrovo Selo, 1918.), od 1896. do 1908. upravitelj župe u Vrblju, a zatim do smrti župnik u Starom Petrovom Selu. Feliks Valentić, *Novogradiški leksikon* (Nova Gradiška 2003.), 205.

¹²⁰ HDA, PrZV, kutija 785., sv. 6-14, br. 493.-4795/1909.

¹²¹ Petar Pavišić (Stara Gradiška, 1872. - Nova Gradiška, 1939.). Valentić, *Novogradiški leksikon*, 161.-162.

¹²² HDA, PrZV, kutija 726., sv. 6-1a, br. 1085-3319./1908.; “Starčevićansko slavlje u novogradiškom kotaru”, *Hrvatska zastava*, 30. siječnja 1908., 5.-6.

¹²³ “Nove starčevićanske organizacije”, *Hrvatsko pravo*, br. 3708., 28. ožujka 1908., 3.

frankovci u novogradiškom kraju bili su i župnik u Orubici Dragutin Jerković te župnik u Davoru Antun Vuković.¹²⁴

Izbor za čelnika novogradiške frankovačke organizacije osobe koja nije dolazila iz same Nove Gradiške te koja je pripadala svećeničkom staležu značio je da Starčevićeva hrvatska stranka prava u to vrijeme u novogradiškom kraju nije imala bitnije uporište u novogradiškom građanstvu, mada je za to postojalo potencijala. Naime, istaknuti frankovac Ivan Zatluka od svoga dolaska u Novu Gradišku, 1893. godine, uspostavio je odlične poslovne veze s novogradiškim Židovima. On je 1896. godine izabran za blagajnika *Štedovne i pripomoćne zadruge* u Novoj Gradišci,¹²⁵ koja se 1898. godine razvila u *Pučku dioničku štedionu*, preko koje su poslovali novogradiški Židovi.¹²⁶ Tom prilikom Zatluka je postao ravnateljem ove štedionice, u čijoj su se upravi između ostalih nalazili i novogradiški tvorničar Stjepan Badaj te obrtnik Pavao Vukelić,¹²⁷ koji su podupirali Čistu stranku prava.¹²⁸ Zatluka je 1903. godine kao povjerenik Hrvatskog trgovačkog društva *Merkur* ustrojio *Merkurovu* podružnicu u Novoj Gradišci, kojoj je postao tajnikom, dok joj je predsjednikom postao Židov Žiga Reichart,¹²⁹ ugledni trgovac iz Cernika koji je i kasnije bio blizak Zatluki i Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava.¹³⁰

Unatoč tomu, Starčevićeva hrvatska stranka prava u novogradiškom kraju nije uspjela u znatnijoj mjeri privući imućno židovsko građanstvo. Tako su, primjerice, na saborskim izborima održanima 1908. godine, za frankovačkog kandidata u novogradiškom izbornom kotaru, Stjepana pl. Pompera,¹³¹ gla-

¹²⁴ "Dr. Pomper u Posavini novogradiškoga kotara", *Hrvatsko pravo*, br. 3662., 4. veljače 1908., 2.

¹²⁵ "Ivan Zatluka", *Dom i svijet*, br. 20., 15. listopada 1907., 18.

¹²⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, "Razvoj obrta, manufakture i industrije - političke prilike u Novoj Gradišci do 1941. godine", u: *Nova Gradiška. U povodu 250. obljetnice grada. Izabrane teme* (Nova Gradiška 1998.), 121.; Vjekoslav Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja. Povijesni prilozi* (Zagreb 2001.), 73.

¹²⁷ Valentić, *Novogradiški leksikon*, 173. Neposredno uoči Prvoga svjetskoga rata od navedenih frankovaca u upravi ove štedionice nalazio se još samo Pavao Vukelić. Osim njega, u nadzornom odboru ove banke nalazio se Stjepan Miškatović. *Hrvatski kompas*, 218.-219. Stjepan Miškatović iz Cernika bio je frankovac. "Narodni zastupnik Ivan Zatluka među svojim izbornicima", *Hrvatsko pravo*, br. 3445., 14. svibnja 1907., 1.-2.

¹²⁸ Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 79., 197., 289.

¹²⁹ "Podružnice Merkura", *Glasnik županije požeške* (Požega), 11. travnja 1903., 3.

¹³⁰ "Narodni zastupnik Ivan Zatluka među svojim izbornicima", *Hrvatsko pravo*, br. 3445., 14. svibnja 1907., 1.-2.; "Izbor u Viličselu", *Hrvatsko pravo*, br. 3693., 11. ožujka 1908., 2.-3.; Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja*, 32.

¹³¹ Stjepan Pomper (Kalnik, 1866. - Križevci, 1930.). S. Pomper nije imao nikakve neposredne veze s novogradiškim krajem. Gimnaziju je završio u Požegi, a nakon studija prava duže vremena živio je u Osijeku kao odvjetnički pripravnik. Nakon toga se preselio u Križevce,

sovala samo trojica Židova, dok je njih 19 glasovalo za kandidata Koalicije, Aleksandra Badaja. Za razliku od toga, sva jedanaestorica katoličkih svećenika iz tog kotara koji su glasovali na ovim izborima glasovali su za Pompera.¹³² Jedina frankovačka organizacija u novogradiškom izbornom kotaru u kojoj je aktivno sudjelovalo židovsko građanstvo bila je ona u Staroj Gradišci, kojoj je predsjednikom bio trgovac i posjednik Sigmund Spitzer, a jedan od odbornika i Albert Spitzer.¹³³

Sprega frankovačke stranke i katoličkog svećenstva u novogradiškomu kraju vidljiva je i u novčanom zavodu koji je u tom kraju stajao iza frankovaca, *Hrvatskoj katoličkoj štedionici*. U kolovozu 1906. godine u frankovačkom tisku najavljen je osnutak novog novčanog zavoda u novogradiškomu kraju, koji će osnovati „mali obrtnici i seljaci“, „na skroz hrvatskom i katoličkom stanovištu“, i u koji će se upisati „svi oni koji su kod zadnjih izbora bili vjerni zastavi Starčevićanskoj“.¹³⁴ Početkom listopada 1906. godine ustrojena je *Hrvatska katolička gospodarska zadruga*, u čijoj su se upravi nalazili velečasni Stjepan Šalić, cernički načelnik Stjepan Dretar, Stjepan Haberštok,¹³⁵ Janko Koren, Adam Muhvić i drugi. Četiri godine kasnije, reorganizacijom ove zadruge nastala je *Hrvatska katolička štedionica*, čiji je predsjednik bio Stjepan Dretar, a zamjenik Janko Koren.¹³⁶ Neposredno uoči Prvoga svjetskoga rata pravni savjetnik u ovoj štedionici bio je odvjetnik Mihovil Uroić,¹³⁷ frankovački kandidat na izborima održanima 1913. godine u novogradiškom izbornom kotaru.

Društveni ustroj pristaša Starčevićeve hrvatske stranke prava u novogradiškom kraju vidljiv je i iz rezultata izbora za novogradiško općinsko zastup-

gdje je otvorio vlastitu odvjetničku pisarnu. Početkom 20. stoljeća izabran je za načelnika Križevaca, te je tu dužnost obnašao mnogo godina. “Dr. Stjepan pl. Pomper”, *Hrvatsko pravo*, br. 5311., 26. studenoga 1930., 1.

¹³² “Izbor u Novoj Gradišci”, *Hrvatsko pravo*, br. 3693., 11. ožujka 1908., 4.

¹³³ “Nova starčevićanska organizacija u Staroj Gradišci”, *Hrvatska zastava*, 17. prosinca 1908., 5. Židovsku trgovačku obitelj Spitzer iz Stare Gradiške spominje: Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja*, 15.

¹³⁴ “Novi novčani zavod”, *Hrvatska zastava*, 2. kolovoza 1906., 6.

¹³⁵ Stjepan Haberštok se 1898. godine, uz Zatluku, Badaja i Vukelića, nalazio u upravi *Pučke dioničke štedionice*.

¹³⁶ Valentić, *Novogradiški leksikon*, 89.

¹³⁷ *Hrvatski kompas*, 219.-220. Mihovil Uroić (Varaždin, 1883. - Nova Gradiška, 1938.). Do odlaska u Novu Gradišku Uroić je bio urednik frankovačkog lista u Varaždinu, *Hrvatske pravice*, te tajnik kluba Starčevićeve hrvatske stranke prava u Varaždinu. Sredinom 1911. godine doselio se u Novu Gradišku, gdje je dobio odvjetništvo. “Iz varaždinskog kluba Stranke prava”, *Hrvatske pravice* (Varaždin), 29. travnja 1911., 5. O Uroićevom društvenom i političkom djelovanju u Novoj Gradišci vidi: Valentić, *Novogradiški leksikon*, 230.-231.

stvo te saborskih izbora u novogradiškom izbornom kotaru. Dok Starčevićeva hrvatska stranka prava kroz čitavo vrijeme svoga postojanja na izborima za novogradiško općinsko zastupstvo nije ostvarila spomena vrijedan rezultat, frankovački kandidat za novogradiški izborni kotar Stjepan pl. Pomper na saborskim je izborima održanima 1910. i 1911. godine izabran za zastupnika tog izbornog kotara. Na izborima održanima koncem 1913. godine frankovački kandidat u novogradiškom izbornom kotaru bio je odvjetnik Mihovil Uroić, kojega je tijesno pobijedio kandidat Koalicije Hinko Hinković. Nakon što je u siječnju 1916. godine sabor poništio Hinkovićev mandat, u novogradiškom izbornom kotaru održani su novi izbori, na kojima je pobijedio frankovac Josip Pazman.¹³⁸ Iz ovoga je vidljivo da je Starčevićeva hrvatska stranka prava u novogradiškom izbornom kotaru većinu pristaša imala u vanjskim općinama ovoga kotara, u kojima je prevladavao seljački element te sitno seosko građanstvo. Osim toga, znakovito je da nakon velečasnog Šalića ni jedan od frankovačkih kandidata za novogradiški izborni kotar nije potjecao iz novogradiškog kraja. Očito je da Starčevićeva hrvatska stranka prava među višim slojevima novogradiškog građanstva nije mogla naći osobu koja bi za takvo nešto bila ili voljna ili sposobna.

Sam Zatluka za svoj ulazak u hrvatski Sabor nije izabrao novogradiški, nego susjedni, vilićselški izborni kotar,¹³⁹ u kojem je pobijedio na izborima održanima u svibnju 1906. godine.¹⁴⁰ To je bio prvi mandat koji su frankovci osvojili u nekom od kotara triju slavonskih županija, a taj je kotar Zatluka zastupao sve do raspada Monarhije. Zatluka je izabrao vilićselški a ne novogradiški izborni kotar vjerojatno zato što se u sklopu vilićselškog izbornog kotara nalazila općina Cernik, koja je bila vrlo jako frankovačko uporište u tom kraju. Zatluka je frankovačku organizaciju u Cerniku ustrojio u kolovozu 1906. godi-

¹³⁸ Horvat, *Slavonija I. i II.*, 241.-242. O hrvatskom svećeniku Josipu Pazmanu (Pakrac, 1863. - Zagreb, 1925.), koji je u frankovačku stranku ušao iz kršćansko-socijalnog kruga koji se okupljao oko lista *Hrvatstvo*, vidi: Ivica Zvonar, "Mons. dr. Josip Pazman (1863.-1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja", *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005.), br. 2., 423.-443.

¹³⁹ Vjerojatno je već sredinom 1905. godine bilo odlučeno da će se Zatluka kandidirati u vilićselškom izbornom kotaru. Naime, tada je *Hrvatska zastava* predviđjela da će taj kotar "poslati prvi iz Slavonije Starčevićanca u hrvatski sabor". "Pisma Hrvatskoj zastavi", *Hrvatska zastava*, 23. lipnja 1905., 3.

¹⁴⁰ Nakon izbora iz 1906. godine Zatluka se iz Nove Gradiške preselio u Zagreb, gdje je postavljen za tajnika središnjice Hrvatskog trgovačkog društva *Merkur*. "Ivan Zatluka", *Dom i svijet*, br. 20., 15. listopada 1907., 18. U travnju 1909. godine Zatluka je izabran za ravnatelja *Hrvatske banke i štedionice* u Virovitici. "Viesti iz hrvatskih zemalja", *Hrvatska zastava*, br. 17., 29. travnja 1909., 7. Na tom položaju ostao je do siječnja 1914. godine, kada je imenovan ravnateljem *Hrvatske katoličke banke* u Zagrebu. "Ivan Zatluka", *Virovitičan* (Virovitica), 1. veljače 1914. O utemeljiteljima ove banke vidi: "Poziv na subskripciju", *Hrvatsko pravo*, br. 3339., 5. siječnja 1907., 7.

ne, a njezin prvi predsjednik bio je posjednik Stjepan Vuk,¹⁴¹ koji je neposredno uoči rata bio član uprave *Hrvatske katoličke štedionice* u Novoj Gradišci.¹⁴² Prvi ravnatelj ove štedionice, frankovac Stjepan Dretar, bio je dugogodišnji načelnik Cernika.¹⁴³ Zatluku su u Cerniku podupirali fratri iz tamošnjeg franjevačkog samostana,¹⁴⁴ na čelu s tamošnjim gvardijanom, upraviteljem župe u Ceniku, Makarijem Križanom,¹⁴⁵ koji je 1910. godine izabran i za novog predsjednika frankovačke organizacije u Cerniku.¹⁴⁶ Osim nepodijeljene podrške u Cerniku, Zatluka je uživao podršku velikog dijela katoličkog svećenstva i u ostalom dijelu viličselskog izbornog kotara, gdje su ga između ostalih podupirali župnik u Vetovu u općini Kaptol, Martin Milašinović,¹⁴⁷ župnik u Kaptolu, Janko pl. Kunović,¹⁴⁸ župnik u Škenderovcu u općini Požeški Brestovac, Ivan Mličević,¹⁴⁹ te župnik u Stražemanu, Franjo (Šavra) Marinović.¹⁵⁰

Općine Nova Gradiška i Cernik bile su jedini dijelovi Požeške županije u kojima je zabilježeno postojanje posebnih frankovačkih radničkih organizacija. Osnivanje obiju organizacija može se pripisati inicijativi Ivana Zatluka. Naime, Zatluka je do pravaškog raskola iz 1895. godine u Novoj Gradišci usko surađivao s tadašnjim novogradiškim kapelanom Stjepanom Zagorcem,¹⁵¹ inicijatorom kršćansko-socijalnog radničkog pokreta u Hrvatskoj.¹⁵² Zatlukin

¹⁴¹ "Narodni zastupnik Ivan Zatluka u svom izbornom kotaru", *Hrvatsko pravo*, br. 3230., 24. kolovoza 1906., 2.

¹⁴² *Hrvatski kompas*, 219.-220.

¹⁴³ "Narodni zastupnik Ivan Zatluka među svojim izbornicima", *Hrvatsko pravo*, br. 3445., 14. svibnja 1907., 1.-2.

¹⁴⁴ "Naši dopisi", *Hrvatska zastava istine* (Zagreb), 19. listopada 1911., 3.-4.

¹⁴⁵ "Starčevićanska skupština u Cerniku", *Hrvatska zastava*, 19. prosinca 1907., 5.

¹⁴⁶ U novom odboru cerničke frankovačke organizacije, uz Križana, nalazili su se knjigovođa Josip Bukojević, mesar Naco Matković, lončar Josip Gjurić te posjednici Stjepan Vuk, Antun Vljanić, Josip Mateković, Janko Klančir, Antun Cizek, Mato Lulandžić, Ante Tomić i Linart Lovrić. "Organizacija Stranke prava u Cerniku", *Hrvatsko pravo*, br. 4515., 10. prosinca 1910., 1. Neposredno uoči rata i Linart Lovrić je bio član uprave *Hrvatske katoličke štedionice* u Novoj Gradišci. *Hrvatski kompas*, 219.-220.

¹⁴⁷ "Priznanica narodnom zastupniku Ivanu Zatluku", *Hrvatska zastava*, 10. siječnja 1907., 5.-6.

¹⁴⁸ "Zastupnik Zatluka među svojim izbornicima", *Hrvatsko pravo*, br. 3457., 29. svibnja 1907., 2.

¹⁴⁹ "Narodni zastupnik Ivan Zatluka u svom izbornom kotaru", *Hrvatska zastava*, 4. srpnja 1907., 5.

¹⁵⁰ "Narodni zastupnik Zatluka u svom kotaru", *Hrvatska zastava*, 5. rujna 1907., 5.

¹⁵¹ Feliks Valentić, "Povijest lokalnog tiska u Novoj Gradišci 1883.-2006.", *Godišnjak Matice hrvatske Nova Gradiška*, br. 7. (Nova Gradiška 2007.), 118.

¹⁵² Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS 1919.-1929.* (Zagreb 1998.), 118.

interes za radničko pitanje potvrđen je njegovim kasnijim angažmanom oko tog pitanja u Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava.¹⁵³ U Novoj Gradišci je do fuzije Hrvatske radničke stranke s kršćansko-socijalnom radničkom organizacijom djelovala podružnica ove stranke na čelu s radnikom Juliusom Topalovićem,¹⁵⁴ a u Cerniku podružnica ove stranke na čelu s radnikom Josom Matekovićem.¹⁵⁵ Nakon navedene fuzije središnjica dviju radničkih organizacija, radničke podružnice u Novoj Gradišci i Cerniku nisu pristupile fuzijom stvorenoj radničkoj organizaciji, nego Hrvatskoj radničkoj radikalnoj organizaciji, koju je u prosincu 1907. godine organizirao zagorski plemić Mirko pl. Pisačić.¹⁵⁶ Ustrojem Hrvatskog radničkog saveza 1908. godine, za čijeg je predsjednika izabran Ivan Zatluka,¹⁵⁷ Hrvatska radnička radikalna organizacija sa svojim podružnicama u Novoj Gradišci i Cerniku pristupila je ovoj obnovljenoj frankovačkoj radničkoj organizaciji.¹⁵⁸

Frankovci u Požegi i požeškom izbornom kotaru

Frankovačka organizacija u gradu Požegi, kao i u većini ostalih dijelova Požeške županije, nastala je osipanjem tamošnje organizacije Hrvatske stranke prava, nakon što je ta stranka potpisala Riječku rezoluciju i stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Još su koncem 1903. godine budući istaknuti požeški frankovci Stjepan Mikić i Franjo Mravak bili članovi odbora Hrvatske stranke prava u Požegi, koji je pozivao svoje sugrađane da dođu u Zagreb na svečano otkrivanje spomenika Anti Starčeviću, što ga je organizirala Čista stranka prava.¹⁵⁹ Za razliku od Broda i Pakraca, pojava frankovaca u Požegi nije zabilježena prije izbora za hrvatski Sabor održanih u svibnju 1906. godine, na kojima je u požeškom izbornom kotaru pobijedio kandidat Hrvatske stranke prava, odvjetnik Božo Vinković. Osvajanjem izbornog kotara, koji je do tada držala mađaronska Narodna stranka, počelo je razračunavanje među požeškim pra-

¹⁵³ Vidi primjerice: „Manifestacije za sveobće pravo glasa“, *Hrvatsko pravo*, 12. prosinca 1907., 1.-2.

¹⁵⁴ Njegov zamjenik bio je Stjepan Belačić, a odbornici Vjekoslav Varjačić, Franjo P. Derković, Ivan Mikuš, Dragutin Welle, Stjepan Margetić, Rozalija Margetić, Gjuro Grahovac i Ivan Jelenčić. „Čestitke dru. Franku“, *Hrvatsko pravo*, br. 3105., 23. ožujka 1906., 1.

¹⁵⁵ Uz Matekovića, u vodstvu ove radničke organizacije bili su i Linart Senić te Antun Živković. „Domaće vesti“, *Hrvatsko pravo*, br. 3302., 19. studeni 1906., 2.

¹⁵⁶ „Pouzdana sastanak Hrvatske radničke radikalne organizacije“, *Hrvatska Hrvatom* (Zlata), 15. prosinca 1907., 10.-11.

¹⁵⁷ „Glavna skupština Hrvatskog radničkog saveza“, *Hrvatski radnički glasnik* (Zagreb), 16. srpnja 1908., 2.

¹⁵⁸ „Sastanak saveza hrvatskog radništva“, *Radikal* (Zagreb), 28. travnja 1908., 2.

¹⁵⁹ „Proslava u Požegi“, *Hrvatsko pravo*, br. 2372., 9. listopada 1903., 2.

vašima, pri čemu su se tamošnji frankovci, za razliku od brodskih i pakračkih, pokazali slabijom stranom.

Prvi zabilježeni sukob između požeških pravaša zabilježen je koncem srpnja 1906. godine, prilikom dolaska Bože Vinkovića u Požegu na proslavu izborne pobjede. Požeški su frankovci sukob izazvali već na kolodvoru, a nastavljen je tijekom pučke skupštine, na kojoj je Stjepan Mikić zastupniku Vinkoviću postavio niz neugodnih pitanja u vezi s Hrvatsko-ugarskom nagodbom, koju je Hrvatska stranka prava prihvatila Riječkom rezolucijom.¹⁶⁰ Prema pisanju *Hrvatskoga prava*, na dan Vinkovićeva dolaska u Požegu „starčevićanske pristaše su se skupile na sastanku i tu zaključile organizirati se, da time učine prvu škulju na rezolucionaškoj požeškoj utvrdi“.¹⁶¹ Mjesec dana potom u Požegi je ustrojen „središnji klub“ Starčevićeve hrvatske stranke prava „za čitav požeški izborni kotar“. Za predsjednika mu je izabran obrtnik i gradski zastupnik Stjepan Mikić, za bilježnika nadstojnik nadbiskupskog orfanotrofija u Požegi, velečasni Dragan Delić,¹⁶² a za blagajnika posjednik Stjepan Bošnjak.¹⁶³ Uz navedene, u to su vrijeme frankovci u Požegi bili gradski zastupnici Antun Pintarić i Ivan Stern.¹⁶⁴

Nakon što su ustrojili organizaciju u Požegi, frankovci su počeli ustrojavati svoje organizacije i po požeškoj okolici. Prema pisanju frankovačkog tiska, požeška elita dugi je niz godina „podržavala veliki zid između svoga kraja i starčevićanstva“, te se još do izbora održanih 1906. godine sa Star-

¹⁶⁰ “Naš narodni zastupnik dr. Božo Vinković u svom izbornom kotaru”, *Narod* (Požega), 4. kolovoza 1906., 1.-2.

¹⁶¹ “Dr. Vinković u Požegi”, *Hrvatsko pravo*, br. 3210., 30. srpnja 1906., 3.

¹⁶² Velečasni Dragan Delić (Dragovci kod Nove Kapele, 1875. - Zagreb, 1935.) bio je i profesor na požeškoj gimnaziji, gdje je predavao vjeronauk, te latinski i hrvatski jezik. Valentić, *Novogradiški leksikon*, 44.

¹⁶³ “Požeški Starčevićanci”, *Hrvatsko pravo*, br. 3233., 28. kolovoza 1906., 3. Stjepan Bošnjak zvao se i otac istaknutog frankovca Karla Bošnjaka, koji je rođen u Požegi 1866. godine. Od 1898. godine Karlo Bošnjak bio je profesor na Realnoj gimnaziju u Zagrebu, a na izborima održanima 1906. godine izabran je za zastupnika izbornog kotara Sv. Ivan Žabno. Karlov otac Stjepan živio je u Požegi te je, kao i Karlove sestre, učiteljica Slava i Tinka, bio frankovac. “Inteligencija Slave Bošnjakove i njezinih istomišljenika” i “Poruka”, *Narod*, 4. kolovoza 1906., 4. Zagrebački frankovci su prilikom agitacije u Požegi i požeškom kraju odsjedali u “roditeljskoj kući” Karla Bošnjaka u Požegi. “Starčevićanstvo u požeškom kotaru”, *Hrvatsko pravo*, br. 3422., 16. travnja 1907., 2. Zato je vrlo vjerojatno da je Karlov otac bio blagajnik frankovačke organizacije u Požegi. O Karlu Bošnjaku vidi: Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, 328.-329.

¹⁶⁴ “Iz gradske sjednice”, *Narod*, 22. rujna 1906., 3. Kasnije se kao frankovci spominju i gradski zastupnici: trgovac Franjo Mravak, mesar Julije Knifer te nadinžinjer Milan Čudić. “I u Požegi pakrački dekret”, *Pokret*, br. 127., 7. lipnja 1907., 2.-3. O onodobnom sastavu požeškog gradskog zastupstva vidi: Julio Kempf, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilogi za povijest slobodnog i kr. grada Požege i Požeške županije* (Požega 1910.), 406.-408.

čevićevom hrvatskom strankom prava nije „računalo ni kao sa strankom ni kao s frakcijom, nego se samo s pojedini riedkimi a uplivnima i obljubljenima našimi pristaši služilo kao sredstvom za pobjedu“. Otkako je ustrojena frankovačka organizacija u Požegi, pisalo je, Starčevićeva hrvatska stranka prava postala je spremna požeški izborni kotar kao „neprijateljsku kulu“ osvojiti.¹⁶⁵ Prvi je, već u listopadu 1906. godine, ustrojen frankovački klub u Ruševu.¹⁶⁶ Zatim je sredinom veljače 1907. godine ustrojena frankovačka organizacija u Sesvetama u općini Kutjevo, na čijem se čelu našao sesvetki župnik Stjepana Lesny.¹⁶⁷ On je na saborskim izborima održanima 1908. godine bio prvi frankovački kandidat u požeškom izbornom kotaru, gdje se kandidirao sve do raspada Monarhije. Na koncu, u travnju 1907. godine, jedna od većih frankovačkih organizacija osnovana je u Pleternici,¹⁶⁸ koja je ubrzo postala glavnim frankovačkim uporištem u požeškom izbornom kotaru, što je između ostaloga mogla zahvaliti i podružnici *Prve oriovačke štedionice*, novčarskog zavoda u frankovačkim rukama, koja je djelovala na njezinom području.

Frankovci u Požegi i požeškom izbornom kotaru nisu dosljedno zastupali frankovačka načela, nego su se do izbivanja rata priklonili Starčevićevoj stranci prava (milinovcima). Ta je stranka nastala raskolom u Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava, koji se dogodio u travnju 1908. godine. Koncem 1911. godine milinovci su se nakratko opet fuzionirali s frankovcima, prethodno fu-

¹⁶⁵ “Starčevićanstvo u požeškom kotaru”, *Hrvatsko pravo*, br. 3422., 16. travnja 1907., 2.

¹⁶⁶ Predsjednik ovoga kluba postao je ruševački kovač Julius Zec, blagajnik je postao Ivan Pintar, a odbornici Ivan Hipp, Ivan Matijašević i Fabijan Krajtner. Na pučkoj skupštini na kojoj se osnovao ovaj klub ruševački župnik Stjepan Kalamari svečano je obećao da “ne će više nikada glasovati za Vinkovića”. “Organizacija Starčevićanacah u Ruševu”, *Hrvatsko pravo*, br. 3287., 31. listopada 1906., 5.

¹⁶⁷ “Iz Starčevićeve hrvatske stranke prava”, *Hrvatsko pravo*, br. 3378., 21. veljače 1907., 1. Još početkom veljače 1907. godine požeški frankovci su pisali da je župnik Lesny, makar pošten pravaš, u posljednje vrijeme “punom parom zaplovi(o) u more rezolucionaštva”. “Dr. Božo Vinković u Sesvetama”, *Hrvatsko pravo*, br. 3368., 9. veljače 1907., 5.

¹⁶⁸ Za predsjednika pleterničke organizacije izabran je “ugledan seljak” Mijo Ninković, za potpredsjednika Jakob Raljušić, za tajnika seljak Joso Kulundžić, a za blagajnika Franjo Jušić. Odbornici frankovačke organizacije za samu Pleternicu bili su Rudolf Jušić, Gjuro Tomić, Imbro Mihić, Mato Mihić, Mijo Kulundžić, pleternički župnik Matej Gollek, Ferdo Crnolatac i Imbro Katušić. Odbornici za vanjska sela bili su Josip Belančić, Stjepan Peić, Mijo Petrović, Ivan Peić, Stjepan Gučić, Petar Gučić, Joso Prutkij, Gjuro Benčić, Gjuro Jelenić, Marko Abramović, Antun Peić i Dane Abramović. “Starčevićanska organizacija u Pleternici”, *Hrvatska zastava*, 30. svibnja 1907. Uz pleterničkog župnika Matiju Golleka, istaknuti frankovci u Pleternici bili su učitelji Antun Lovrić i Zvonimir Vlašić, a među “pokretačima starčevićanstva u Pleternici” bio je i Ladislav Cividini, jedan od studenata zagrebačkog Sveučilišta koji je nakon protumađarskih demonstracija 1895. godine bio trajno isključen s tog sveučilišta. “Starčevićanstvo u požeškom kotaru”, *Hrvatsko pravo*, br. 3422., 16. travnja 1907., 2. O Cividinijevom isključenju sa sveučilišta vidi: “Osuda sveučilištnih gradjana”, *Obzor* (Zagreb), 4. studenog 1895., 2.

zioniranima s grupom oko *Hrvatstva*, u jedinstvenu Stranku prava, no u svibnju 1913. godine među pravašima je došlo do novog, ovog puta konačnoga loma.¹⁶⁹ Požeški frankovci nisu pristupili milinovcima nakon prvog raskola, 1908. godine, kada je klub Starčevićeve hrvatske stranke prava u Požegi jasno izjavio da pristaje uz maticu Starčevićeve hrvatske stranke prava,¹⁷⁰ nego nakon drugoga raskola, 1913. godine, kada su se u srpnju požeški frankovci našli na zajedničkoj listi s požeškim pristašama Hrvatsko-srpske koalicije na izborima za gradsko zastupstvo.¹⁷¹ Slična je situacija bila i s izborima za hrvatski Sabor u požeškom izbornom kotaru, gdje se Stjepan Lesny 1910. godine kandidirao kao frankovac, 1911. godine kao kandidat udružene Stranke prava, a na posljednjim izborima održanima u prosincu 1913. godine, kao kandidat Starčevićeve stranke prava (milinovaca),¹⁷² u čemu je imao potporu svih dotad frankovačkih organizacija u požeškom izbornom kotaru, pa i pleterničke.¹⁷³

Za razliku od frankovaca, milinovci su u političkom radu dopuštali suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom,¹⁷⁴ te u tom treba tražiti razlog priklanjanju požeških frankovaca milinovcima. Naime, na svim saborskim izborima održanima nakon 1906. godine u požeškom izbornom kotaru pobjedu su odnosili kandidati Hrvatsko-srpske koalicije, osim na izborima održanima 1911. godine, kada Hrvatsko-srpska koalicija, iz straha da u tom kotaru ne pobijedi vladin kandidat, Stjepanu Lesnyju nije postavila protukandidata.¹⁷⁵ Isto tako, Hrvatsko-srpska koalicija je od 1906. godine do raspada Monarhije neprestano imala većinu u požeškom gradskom zastupstvu. Priklanjanjem stranci koja je dopuštala suradnju s Hrvatsko-srpskom koalicijom požeški su se frankovci nastojali domoći bar dijela vlasti, koju nisu mogli sami osvojiti.

Jedan od razloga slabosti frankovačke stranke u Požegi i požeškom izbornom kotaru bio je i taj što frankovci u Požegi nisu uspjeli privući imućno židovsko građanstvo. Mada se, prema pisanju bjelovarskog Srbina Milana Obradovića, koji je početkom 20. stoljeća objavljivao pamflete antise-

¹⁶⁹ O tomu vidi: Mislav Gabelica, "Sporazum između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije (1912.-1913.)", *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012.), br. 3., 723.-743.

¹⁷⁰ "Pisma Hrvatskoj zastavi", *Hrvatska zastava*, 17. rujna 1908., 4.-5.

¹⁷¹ "Pobjeda u Požegi", *Hrvatski pokret*, 12. srpnja 1913., 4.

¹⁷² Gabelica, "Katolički svećenici na izbornim listama frankovačkih pravaša", 65.

¹⁷³ "Požega u borbi i pobjedi", *Hrvatski pokret*, 11. siječnja 1914., 8.

¹⁷⁴ O tomu vidi: Mislav Gabelica, "Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908.-1914.)", u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević (Zagreb 2013.), 294.-302.

¹⁷⁵ "Požega u borbi i pobjedi", *Hrvatski pokret*, 11. siječnja 1914., 8.

mitskog sadržaja,¹⁷⁶ u to vrijeme u Požegi „osiliše Židovi te postaše mahom frankovci“,¹⁷⁷ od istaknutijih požeških Židova početkom 20. stoljeća¹⁷⁸ frankovac je bio samo Ivan Stern, a i on se već koncem 1909. godine u frankovačkom tisku spominje kao član „koalicionaško-slavosrpske klike u požeškom gradskom zastupstvu“.¹⁷⁹ Odras ove slabosti frankovaca u Požegi i požeškom izbornom kotaru bilo je i to što na tom području ova stranka, osim navedene podružnice manjeg novčanog zavoda, kakva je bila *Prva oriovačka štedionica*, uz sebe nije imala ni jedan drugi novčani zavod.

Zaključak

Starčevićeva hrvatska stranka prava počela je organizirano prodirati u Požešku županiju nakon 1906. godine, čemu je pridonijelo osipanje članstva njoj konkurentne Hrvatske stranke prava. Ovo osipanje bilo je uzrokovano nezadovoljstvom pristaša Hrvatske stranke prava zbog pristajanja njihove stranke uz Riječke rezoluciju i njezinim pristupanjem Hrvatsko-srpskoj koaliciji. U narednom razdoblju Starčevićeva hrvatska stranka prava stvorila je niz jačih uporišta u Požeškoj županiji, kao što su bili grad Brod i više vanjskih općina broskog izbornog kotara, trgovište Pakrac, više vanjskih općina novogradiškog izbornog kotara, čitav viličselski izborni kotar, te mali broj vanjskih općina požeškog izbornog kotara. U ostalim dijelovima ove županije Starčevićeva hrvatska stranka prava nije uspjela stvoriti jača uporišta.

Na osnovi ovdje iznesenih podataka moguće je zaključiti da su, uz neke izuzetke, društvenu podlogu Starčevićeve hrvatske stranke prava u ovoj županiji činili niži slojevi hrvatskog stanovništva, što se podudaralo s društvenom strukturom pristaša ove stranke u Zagrebu, na temelju koje je hrvatska historiografija donijela opću sliku društvene strukture pristaša ove stranke. Izuzetak je predstavljala društvena struktura pristaša Starčevićeve hrvatske stranke

¹⁷⁶ O tomu vidi: Divna Zečević, “Pučki pamfleti Milana Obradovića”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 30 (Zagreb 1997.), 199.-208.

¹⁷⁷ Alen Budaj, *Vallis Judae. Povijest požeške židovske zajednice* (Zagreb 2007.), 67.

¹⁷⁸ Budaj, *Vallis Judae. Povijest požeške židovske zajednice*, 166.-167.

¹⁷⁹ “Požeški paprenjaci”, *Hrvatske novosti* (Zagreb), 22. studenoga 1909., 3. U isto vrijeme u požeškoj organizaciji Hrvatske pučke napredne stranke nalazili su se Židovi Ernest Predragović i Koloman Juhn. “Organizacija naprednjaka u Požegi”, *Glasnik županije požeške*, 2. ožujka 1907., 4. U to vrijeme požeški Židovi nisu pretežno podupirali ni jednu hrvatsku političku stranku, nego su se pretežno držali sebe. Primjerice, 1909. godine, prilikom glasanja u požeškom gradskom zastupstvu o dočeku bana Pavla Raucha, od prisutnih 16 zastupnika njih devetorica koji su pripadali strankama Koalicije glasovali su protiv dočeka, a njih sedmorica su glasovali za doček. Od ove sedmorice, trojica su bili navedeni kao frankovci, jedan kao staromadaron, a trojica posebno kao Židovi. Budaj, *Vallis Judae. Povijest požeške židovske zajednice*, 167.

prava u gradu Brodu i trgovištu Pakracu, gdje je ova stranka imala snažnu podršku imućnoga građanstva židovskoga porijekla. Razlog tomu je to što je u privrednom životu obaju mjesta postojala snažna konkurencija židovskoga i srpskoga kapitala, pri čemu su političke stranke koje su stupile u Hrvatsko-srpsku koaliciju zastupale interese srpskoga kapitala. Ta je činjenica privukla imućno židovsko građanstvo Starčevićевой hrvatskoj stranci prava, koja je zastupala načelno protusrpsko stajalište.

Summary

THE FRANKOVCI IN POŽEGA COUNTY ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

With the use of the literature, newspaper articles, published and unpublished sources, the author has tried to reconstruct the strongholds and the social structure of the Frankovci, i.e. the supporters of the Pure Party of Rights (Starčević's Croatian Party of Rights, the Party of Rights) in Požega County in the period from 1906, when the Party started to penetrate this county, until 1914, when political activities died down in the Banovina of Croatia due to the outbreak of war. The analysis of the topic is based on minor units of the Požega County and its districts. Starting from the general image of the social structure of the supporters of the Party given by the Croatian historiography so far, and by comparing it to the results obtained in some parts of Požega County, the author has come to the conclusion that the social base of the supporters of Starčević's Croatian Party of Rights in most parts of Požega County consisted of the lower strata of the Croatian population. The exceptions were Brod and the market town of Pakrac where Starčević's Croatian Party of Rights, due to the competition of the Serbian and Jewish capital in the economic life of these towns, was strongly supported by affluent Jewish citizens.

Key words: Party of Rights, Frankovci (followers of Josip Frank), Požega county, Jews, workers

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Mislav Gabelica

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/I, HR-10000 Zagreb
mislav.gabelica@pilar.hr

